Brieven van Johan Anthonie (8511118) vanuit Indië

Johan Anthonie Hardeman, werd op 18 november 1851 te Veenendaal (Utrecht) geboren als zoon van de lakenhandelaar Johannes Hardeman.

Op 10 december 1872 voer Johan Anthonie als kandidaat-Indisch ambtenaar naar Nederlands Oost-Indië aan boord van de 'Koning der Nederlanden'. Hij had toen juist zijn opleiding tot Binnenlands Bestuursambtenaar in Leiden voltooid door het groot ambtenaarsdiploma te behalen. Hoe kan het anders dan dat deze jongeman vol blijde verwachting aan boord ging van de laatste aanwinst van de in 1870 opgerichte Maatschappij Nederland voor haar maiden-trip naar Batavia?

De gloednieuwe 'Koning', een schroefstoomschip met hulpzeilvermogen van ongeveer 3000 ton, was in Glasgow gebouwd, daar de Nederlandse werven nog niet voldoende ervaring hadden in het bouwen van stoomschepen van die grootte. (Ook Nederlandse machinisten waren er niet voldoende, alle machinisten aan boord waren Engelsen.) Toch had dit schip, en met haar haar twee zusterschepen, de 'Prins Hendrik' en de 'Conrad', nog vele technische mankementen, vooral aan de schroefas en de schroef zelf. Schroefbladbreuk kwam veelvuldig voor. En schroefasbreuk is ten slotte de 'Koning' noodlottig geworden. Dit gebeurde in 1881 op de Indische Oceaan. Het achterschip liep langzaam vol en een etmaal later, op 5 oktober, zonk het schip. Zeven reddingsboten hebben het schip verlaten, doch drie ervan, met tachtig mensen aan boord, zijn nimmer terecht gekomen. Deze scheepsramp heeft destijds diepe indruk gemaakt. In het Nederlands Historisch Scheepvaartmuseum bevindt zich een prachtig olieverfschilderij van een onbekende schilder, deze ramp voorstellende (catalogusnummer 259). Dit museum bezit ook een model van dit type schip: catalogusnummer 258. De maritiem auteur, Edward P. de Groot, doet in zijn boek Varen op de Oost - incidenten, rampen en nostalgie op de vaart naar Indië (Uitgeverij de Alk Alkmaar) een poging om de oorzaak van deze scheepsramp op te helderen.

Doch op die tiende december 1872 was het een en al feest aan boord van de 'Koning', waarin Johan Anthonie Hardeman naar hartelust deelde. Gezagvoerder was de heer M.C. Braat, een indrukwekkende man, die in 1871 in dienst van de Maatschappij Nederland was getreden. Van deze zeer bekend geworden kapitein is een levensbeschrijving te vinden in bovengenoemd museum, geschreven door zijn kleinzoon, Ir. M.C. Braat.

Johan Anthonie - evenals zijn tijdgenoten verstoken van al die pijlsnelle communicatiemiddelen van nu - schreef zeer lange brieven naar huis. Daar zijn zij, gelukkig voor ons, in cahiers overgeschreven door zijn zuster Erresien. Uit deze cahiers is de hieronder volgende transcriptie over zijn reis met de 'Koning der Nederlanden' gemaakt.

Waarde Vader Etc., 10 Dec. (1872)

Aan boord koning der Nederlanden.

Ik ben in de gelegenheid met Prof. Hoek, die aan boord is, om de compassen te regelen en over 10 minuten ons verlaat brieven mee te geven. Ik laat die gelegenheid niet ongebruikt voorbijgaan en schrijf je een enkel woord om mijn welstand te berichten. Uit het Kanaal krijgt gij weer een brief en die zal langer zijn. 15 minuten over 1 verlieten wij plechtig de kust onder daverende hoera's van duizenden aanschouwers. Het hijschen van de Nederlandsche vlag, het inhalen van ankers en duizenden zaken meer en vooral ook het lossen van 4 saluutschoten maakte op ons een machtigen indruk, die niet licht wordt vergeten. Alles was gereed en het stoomschip, trotsch op zijn naam, stoomde langzaam vooruit, gereed te strijden tegen de baren. Het schip is ontzettend in pracht, ge weet dat. Later dan geef ik U een uitvoerige beschrijving. Ik zit deze te schrijven in de rookkamer, ingericht a luxe, juist een koffiehuis. Het was onder het gekout en het drinken van een bittertje van de andere heeren die een aangenaam gezelschap uitmaken. Vanmorgen heb ik voor 't eerst aan boord gedejeuneerd: 3 vleeschen, eieren, zuur dessert, brood, kaas etc. De voeding is uitstekend, het tafelgereedschap weelderig, vorken messen en lepels van zilver. 't Is nu 2 uur en liggen voor de Texel op compassen te regelen, waarna we voorgoed het grote sop ingaan. Het weer is beter, wind niet zwaar, doch veel regen. Dat ik U briefkaarten geschreven heb en geen uitvoerige brief, daarvan was oorzaak het gemis aan papier en verdere ingrediënten. De bus wordt gelicht en moet dus sluiten over een dag of acht. Als de loods van boord gaat, schrijf ik U nader als ik nl. niet te veel geplaagd word door zeeziekte. Vaarwel nogmaals, vaarwel en leven wij in de hoop elkander nog eens weder te zien.

Siens brief ontvang ik daar juist. Dank. Laat ze veel schrijven en schrijf ook gij eens. Nu moet ik sluiten. Adieu, leef gelukkig.

w.g. J.A. Hardeman

Noordzee 1 uur afstand van Texel.

Toen ik vanmiddag met Prof. Hoek uit Utrecht bij zijn verlaten van het schip een brief meegegeven heb, in zeer veel haast geschreven, wist ik niet dat morgenvroeg zich weer de gelegenheid zou voordoen U te schrijven, anders had ik U dat kladje niet gestuurd, waarvoor gij nog wel een dubbeltje moet betalen bij gebrek aan postzegels aan boord. Ik hoop dat gij voor dezen wel weer een dubbeltje wilt uitgeven. De reden, waarom we aan den ingang van de Noordzee geankerd liggen, is dat de loods met het duistere weer en de holle zee vannacht niet durfde voortstoomen en zoo zullen wij morgenvroeg verder gaan. Van zeeziekte heb ik tot heden geen last gehad, doch we kunnen ook nog niet zeggen in het ruime sop geweest te zijn. Dan zal het wel komen. Het leven bevalt me hier uitstekend. Ik zit op dit oogenblik in de groote salon 1ste klasse te schrijven, waar de jongste Heer van Hasselt op de prachtige piano zit te spelen.

Zoals ik hier nu zit te schrijven, kan men zich niet verbeelden op zee en op een schip te zijn. Het schip ligt stil, althans in deze zaal kan men niet bespeuren dat men vaart. De zaal zal zoo wat de breedte hebben van ons huis zonder de schuur en iets langer. De hoogte is iets lager als ons klein huiskamertje, de wanden zijn prachtig gedecoreerd met aguarellen die elk 3 pond sterling, zegge 36 gulden kosten. Er hangen 20 lampen, dus ik behoef U niet te zeggen dat we van overvloedig licht voorzien zijn.

Vanmiddag heb ik voor 't eerst aan boord gedineerd, een weelderig diner.

De passagiers 1ste klasse zijn niet veel, zoodat we goed de ruimte hebben, doch er heerscht een zeer aangename toon. Als dat zoo blijft, zou ik wenschen een jaar op zee te mogen blijven. Doch ik ben reeds van mijn eerste onderwerp afgedwaald en moet U nog zeggen hoe het diner ingericht was. Ik zal dit kort maken, 't bestond uit soep, 4 vleeschen, welk weet ik niet, maar lekker zooals in Amst. bij Grebe, aardappelen, andijvie, salade, pudding, rijst etc. Over de waarde van zilver staat men verbaasd, theepotten, koffiekannen, melkkannen, messen, lepels, vorken, ja alles wat in een huishouden hoort, zou ik haast durven zeggen, is van zilver. Mijn brief is onsamenhangend en geen wonder. De Heer Rozenthal, een Duitscher, zit nu op de piano die Wacht aan Rhein te zingen en te spelen, wel vermakelijk. Doch 't leidt toch af als men zit te schrijven. 't Is jammer dat er zoo weinig dames aan boord zijn, maar 4, twee vrouwen van 2 officiers van gezondheid, eene jonge dame en Mevr. van Daalen met man en 7 kinderen. De heeren vormen een aardig clubje, een kapitein van de troepen, eenige officieren van gezondheid en andere officieren etc.

Mijn papier raakt vol en ik word uitgenoodigd om een partijtje te maken. Als de loods van boord gaat in het Kanaal, waar een Engelsche loods aan boord komt, schrijf ik, maar als ik nl. niet te veel geplaagd word door zeeziekte. Deze brief gaat morgenvroeg, als de loods aan boord komt die met een stoomboot wordt gebracht. Vele groeten aan allen.

Uw liefhebbende zoon

Johan.

Woensdagmiddag 6 uur 11 December.

Vanmorgen acht uur verlieten we onze ankerplaats op een uur afstand van Texel, 2 schoten werden gelost en daarmede was de reis voorgoed aangevangen. De loods gaat vannacht van boord, we hebben den ingang van het Kanaal bereikt en loopen met een snelheid van 12 mijl in het uur.

Het weer was goed, doch veel wind, daarbij groote deining, zoodat een uur na ons vertrek de meeste passagiers reeds aan zeeziekte souffreerden. En ik, o wonder: een van de drie heeren die zich nog goed gehouden hebben tot heden. We schommelen hevig. Vandaar mijn groot schrift om het leesbaar te maken. Het schrijven kost ontzettend veel moeite, daarom maak ik het kort. Ik ben nog goed gezond, de zeelucht doet me goed. Later meer. Vele groeten,

Uw liefhebbende zoon

Johan.

Waarde Vader, zusters, zwagers.

10 December 1872 - Middellandsche Zee (hoogte van Algiers).

Over vijf dagen bereikt ons stoomschip Port-Said, waar we voor het eerst in de gelegenheid zijn brieven naar Holland te expedieëeren. Ik begin er daarom nu reeds mee dien klaar te maken. Waar ik met mijn reisverslag beginnen moet, weet ik waarlijk niet. Als ik in Uw midden zat, zou ik 24 uur lang onafgebroken over de reis tot heden kunnen spreken, maar moeilijk is 't alles te schrijven.

Ik heb een kort journaal opgemaakt, dat ik goed bijhoud en dat ik ook in dezen brief zal weergeven, doch vooraf vermeld ik bijzonderheden die daarin niet voorkomen. Voor alles zal voor U dan ook wel van het grootste belang zijn de tijding dat ik zoo gezond ben als een vischje in 't water. Ik ben in 't geheel niet zeeziek geweest, wat zeer te verwonderen is, terwijl de meeste andere passagiers daar ontzettend veel aan geleden hebben.

Om eenige regelmaat te brengen in mijn verhaal, zal ik achtereenvolgens spreken over de boot, de passagiers en de wijze van leven op de boot. Over het eerste onderwerp kan ik kort zijn. De couranten hebben reeds zoo veel over de inrichting van ons prachtig edel stoomschip geschreven, dat ik daaraan weinig meer aan te vullen heb. Ik kan in korte woorden U eene voorstelling geven door te zeggen dat een en ander ingericht is als in een van onze grootste logementen met tuin. In dien tuin, dat wil zeggen op het dek, zit ik thans te schrijven onder den zonnetent. Ge moet weten dat we hier thans leven onder een temperatuur van 70 graden Fhrt. en prachtig zonnelicht. Als ik naga dat 't in Holland op dit oogenblik misschien sneeuwt of hard vriest, dan kan ik niet zeggen dat 't mij spijt op reis naar Insulinde te zijn. Het grootste gedeelte van den dag wordt nu op het dek doorgebracht, of in de rookkamer die ook op 't dek is.

In mijn slaaphut, die ruim genoeg is, logeeren wij met ons beiden, de Heer Tromp, 0.I.-ambtenaar, doch niet geplaatst, en mijn persoon, aan welke Heer Tromp ik een aangenaam kennis getroffen heb.

Over het schip zal ik nu verder niet spreken, maar overgaan tot de passagiers. Het getal passagiers 1ste klasse is om en bij de 25, waaronder 4 dames en 6 kinderen. Dit getal is niet groot, doch daardoor juist is het recht gezellig. Overdrevene etikette heerscht er niet, men leeft vrij en vroolijk onder elkander en zonder dat er de minste afstand in het oog wordt gehouden van stand of leeftijd.

Onze kapitein Braat is een humaan man, die alles doet om 't zijn passagiers aangenaam te maken. Zoo'n kapitein op een stoomschip is een groot heer en 't moet iemand zijn die gezag weet uit te oefenen en hij kan dit, al was 't alleen door zijn kolossale grootte en omvang. Het scheepsvolk aan boord is een getal van 150 personen, bestaande uit matrozen, stuurlieden, machinisten, kellners, timmerlieden,

koks, slagers, bakkers enz., te veel om op te noemen. Aan het hoofd der machineriën staat een hoofd-ingenieur, een Engelschman, daaronder een hoofd-machinist met den rang van ingenieur, evenzoo Engelschman. Onder hen 1ste, 2de, 3de en 4de machinist, 1ste, 2de, 3de stoker enz. Ik som dit alleen op om U een idee te geven van de kolossalen voet waarop een en ander is ingericht. Behalve dit vaste getal aan 150 personen aan boord verbonden, is er een transport van 60 militairen met onder-officieren en 6 passagiers 2de klasse. Wat er tot voeding noodig is van dit talrijke personeel kunt ge begrijpen, koeien, varkens, kalveren, 500 vogels (kippen, eenden, hoenders) enz. vormen een geheele stal, die wel merkwaardig is om te bezichtigen.

En voor ik nu overga tot het copieëren van mijn journaal iets over de wijze van leven aan boord. Ik had gevreesd mij nu en dan wel eens te zullen vervelen en daarom gezorgd voor uitgebreide lectuur. Doch heden hebben wij 9 dagen reis en tot nu toe heb ik geen enkel boek in handen gehad, zooveel afleiding is er aan boord. 's Morgens om 7 uur sta ik op, doch 't is soms ook 9, evenwel nooit later dan half 10, wanneer de tijd is voor de lunchon. Van 6 tot 8 wordt er thee of koffie geschonken, die ik tot heden geregeld misgeloopen ben. Om half 10 zijn alle passagiers in de salon om de lunchon te gebruiken, dat tot half 11 duurt.

We zitten aan twee tafels, aan het hoofd der eene zit de kapitein, aan het hoofd der andere de hoofd-administrateur der Maatschappij Nederland, de Heer Smith. Dat dejeuner nu is zoo overvloedig dat men groot gevaar loopt van te veel te eten, dat mij gedurig gebeurt. Vanmorgen b.v. was er op tafel, 1ste biefstuk met gebakken aardappelen, 2de gehakt met warme kadetjes, 3e paling, 4e hoofdkaas, 5e gerookt vleesch, 6e sardines uit blikken. Hierbij wordt rondgediend koffie en thee. Zoo'n dejeuner houdt stee en men kan 't daarmede wel uithouden tot half vijf, wanneer de groote tafel gehouden wordt. (...)

Aan het warme vleesch met aardappelen kan ik me 's morgens maar niet wennen en niet alleen ik, maar ook veel andere passagiers. Om 12 uur luidt weer de bel voor bouillon of chocolade en eindelijk om half vijf de etensbel. Ik heb er gedurig op geloerd om de menu, waarvan een exemplaar op elke tafel ligt, machtig te worden en U zulk een exemplaar over te zenden, opdat ge eenig idee zoudt kunnen krijgen van de luxe die hier heerscht, maar tot heden is 't mij niet gelukt zulks ongemerkt te doen.

In het grootste logement in Holland kan het diner niet zijn zooals het hier is, tenminste de detachements kommandant, kapitein de Jongh, hoorde ik verzekeren dat hij in Holland nooit in eenig logement zulk een tafel getroffen had. Alle passagiers zijn dan ook in de hoogste mate tevreden. Men zet ons soms zaken voor dat men niet weet hoe ze er aan gekomen zijn. Zoo eten we soms haas, paling, savoyekool enz. De administrateur pretendeerde onlangs zelf aan tafel dat we ons niets zouden kunnen denken of 't was aan boord. We gaven de vreemdste zaken op, doch konden hem niet vastzetten.

De morgen tussen half elf en half vijf wordt doorgebracht met wandelen, op dek zitten onder de zonnetent, kouten onder de jongelui, d.w.z. de ongetrouwde lui of met de dames, sigaartjes rooken en eindelijk om 3 uur verzamelen de meesten zich in de rookkamers om onder een bittertje en het spelen van een partijtje domino, waarvan kapitein de Jongh een groot liefhebber is, de voormiddag te passeren. Na het diner, dat om 6 uur afgeloopen is, gaat de een slapen, de ander op dek zitten, waar dan geschertst, gelachen en gezongen wordt tot 8 uur, de tijd van theedrinken. Daarna wordt er meestal een partijtje gemaakt tot 11 uur en dan begint de sociëteit, doch daarover spreek ik in mijn journaal.

Mijn scheepsstoel bewijst ontzaggelijk veel dienst, doch minder aan mij dan wel aan sommige dames, die ik mijn stoel in den tijd van hun zeeziekte heb aangeboden en hun zoo goed bevalt, dat ze er nu op verlekkerd zijn.

Ik heb nu het voornaamste opgemerkt dat van belang is en niet in mijn journaal voorkomt en zal nu spoedig overgaan tot het copieëren van dat journaal tot heden en zoo mogelijk tot Port-Said, dat we over twee dagen bereiken en waar ik voor het eerst na 14 dagen voet op vasten grond zal zetten. Port-Said ligt ten oosten van Alexandrië, aan den ingang van het kanaal van Swez. Wij verheugen ons al in het vooruitzicht ons daar eens goed te amuseren in den korten tijd van 4 uur die ons daar gegeven is voor het vertrek door het kanaal. Als alles zo blijft gaan als het nu is, durf ik gerust pretendeeren, dat men voor zijn genoegen een reis naar Indië kan maken met een der stoomschepen der Maatschappij Nederland. En nu mijn journaal waarin ik hoop wel iets van belang zal voorkomen.

10 Dec, 1872, Dinsdag.

Namiddag 11/4 verlaat de Koning het Nieuwediep en wordt door middel van een sleepboot gebracht op de reede van Texel, waar door Prof. Hoek tot vijf uur de zes compassen aan boord worden geregeld en de reis door het stormachtige en slechte weer wordt uitgesteld.

11 Dec. Woensdag.

Het weer is schoon aanvankelijk, doch begint spoedig te veranderen. Niettemin vertrekken we om 9 uur, na 4 saluutschoten aan het vaderland gebracht te hebben. Op het dejeuner van half 10 was ieder tegenwoordig, doch de dames verdwenen spoedig, de heeren kwamen na afloop op het dek en de een voor den ander werd aangetast door de zoo gevreesde zeeziekte. Ik bleef met enkelen zeer wel. De avond was schoon door de kalmer geworden zee en de heerlijke maneschijn die op de zee een schitterend licht wierp. Dit tooneel werd levendig gemaakt door een tal van schepen en brikken, die ons op korte afstand kruisten of die we me kracht voorbijstoomden. We zijn nl. in het begin van het Kanaal, dat Frankrijk en Engeland scheidt. Sien moet op den atlas van Hennig(?) de reisroute aan U maar eens duidelijk maken.

De seinlichten van de Engelsche kusten zijn te zien. Om half drie verlaat de loods het schip bij Dungeness.

12 Dec. '72. Donderdag.

Om acht uur sta ik op en men roept mij op het dek te komen daar het weer prachtig is, heldere zonneschijn, kalme zee en honderden schepen en booten. Maar het schoonste van alles was toen we het eiland Wight in het gezicht kregen. Schooner schilderstuk zag ik zelden, water en zonlicht werkte samen om het eiland een prachtig aangezicht te doen geven.

Tot zoover bleef ik gisteren. 't Is heden Zondag 22 December. Onder een prachtige Oostersche hemel zit ik op de campagne te schrijven en moet haast maken met mijn brief, want morgen komen wij ter Port-Said aan den ingang van het kanaal Swez, waar wij 24 uur blijven tot inlading van steenkolen. Hedenmiddag wordt door den kapitein een fijn diner aangeboden namens de Maatschappij Nederland tot inwijding van de buste van den Koning, door hem aan dit stoomschip gegeven en benevens tot inwijding van het stoomschip dat met zooveel vracht zijn eersten reis heeft aangevangen. Daardoor zal er vanavond niet veel van schrijven komen en moet ik dus mijn brief bekorten.

Ik was voornemens U mijn geheele Journaal te copieëren, doch daarvoor is de tijd te kort, later zal ik het doen en nu slechts enkele punten terloops aan stippen.

13 Dec. Vrijdag 14 Dec Zaterdag.

Dit waren de twee ongelukkigste dagen van onze reis, in de golf van Bisgwayen overviel ons een woedenden storm, die in de nacht van Vrijdag op Zaterdag tot orkaan aangroeide en Zaterdag voortduurde. Allen bijna waren zeeziek, ik met enkelen niet en wij amuseerden ons met den storm, waarvan wij het werkelijk bestaande gevaar niet inzagen. Toen in den avond de wind bedaarde, hoorden wij van onzen kapitein Braat, dat er 's middags om 2 uur groote scheepsraad met de officieren van het schip belegd was om in overweging te nemen de reis weer terug te nemen naar het Kanaal m.a.w., rechts omkeert te maken. De meerderheid verklaarde zich hiertegen en zoo zetten wij toch de reis voort, dat nu maar goed geweest is. 't Is een ontzettend schouwspel wanneer men een kollossaal gevaarte als het onze, dat bij tamelijke golfslag stilligt als ware het vastgemetseld door hooge zeeën, zooals wij dien dag zagen, wordt geslingerd als een notedop. Ik dank het toeval dat me een storm op zee heeft doen bijwonen. Zaterdagavond was de zee bedaard.

Zondag 15 Dec,

Het weer is goed, 's Avonds wordt onze sociëteit ingewijd met een feest dat tot diep in de nacht duurde. Ge moet nl. weten dat volgens reglement de lichten aan boord om 11

uur worden uitgedraaid. Nu hebben wij aan den kapitein een rekest ingediend om in de rookkamer 's avonds sociëteit te mogen houden, welk verzoek toegestaan.

Maandag 16 Dec

Het weer is schoon, zooals bij ons een schoone warme lentedag, wij allen zijn onder de invloed daarvan. In den loop van de dag krijgen wij de kusten van Portugal in het oog en wel kaap St. Vincent met zijn barre rotsen. Hoewel we op een afstand van 5 uur van de kusten zijn en met dezelfde snelheid voortgaan, weet men toch aan het observatorium daar te berichten wie we zijn, van waar, waarheen en dat alles wel is aan boord. Den volgenden dag zult U dat wel gelezen hebben in de N.R.C. Het middel waardoor men seint, is met vlaggen, waarvan men door middel van kijkers de kleur en vorm onderscheidt. 't Is hoogst interessant als men daar de officieren hoort zeggen 'Sint Vincent antwoordt dat de naam van ons stoomschip hun niet bekend is' enz. In den nacht passeren wij de schoone straat Gibraltar, waar aan de eene zijde de kust van Afrika, aan de andere die van Spanje in het gezicht zou zijn. Het weer is heerlijk.

17 Dec, Dinsdag

Het weer nog schooner dan gisteren. Het oog wordt verrast door de hemelhooge sneeuwbergen van Spanje's zuidkust, nl. de Sierra Nevada van Andalusië. We houden dit trotsche gezicht tot den avond, toen de kustlichten van Kaap Martel ons het laatste van Spanje's kusten te zien gaven.

18 Dec. Woensdag.

Het hooge Atlasgebergte van Afrika's Noordkust te zien. Reeds in den morgen zien de officieren aan den horizon een boot, die dezelfde richting volgt. De belangstelling is groot of wij ook die stoomer zouden kunnen inhalen. Dit gelukte om één uur, toen ons tevens blijkt, dat het een Engelschen mailboot is, die woedend over de geleden nederlaag weigert te salweeren. In den avond wordt weder een boot gezien, men seint met de seinen der Stoomvaart maatschappij Nederland vuurpijl en daarna blauw licht. Hieruit blijkt dat we de Conrad passeeren, die uit Indië terugkomt. Vrijdag passeeren we het schoone eiland Malta en heden is 't Zondag. Voor het oogenblik eindig ik. De lieve kinderen van den Heer van Daalen komen me van oogenblik tot oogenblik lastig vallen. Morgen voor het sluiten van dezen brief zal ik zien of hier nog iets bij te voegen valt,

Vanmiddag om l uur Hollandsche tijd drink ik op Uw gezondheid. Ik hoop dat U dat in 't vervolg wederkeerig zult doen. 't Is nu Maandagmorgen 12 uur, bij U half elf en we hopen vanavond in Port-Said aan te komen. 't Wordt dus tijd dat ik mijn brief eindig. De meest passagiers zijn vanmorgen nogal katterig en ik niet minder. De maatschappij heeft ons gister een gloeiend feest bezorgd. Nooit heb ik fijner diner gehad en daarbij fijne wijnen naar lust en genoegen gedronken. Het diner duurde van half vijf tot negen

uur. Ik amuseerde me uitstekend, er heerscht dan ook een zeer aangename stemming. Ik heb 't geluk met alle passagiers tot heden op goeden voet te staan. Ik merk dit op omdat er aan boord van groote schepen zoo licht partijen gevormd worden en daar en door het leven onaangenaam gemaakt wordt. Ook hier begint er een/ander te broeien , doch ik heb me gezorgd me niet te compromitteeren. Er zijn nl. twee personen aan boord, de Heeren Tromp en Rozenthal, die een gloeiende haat tegen elkander hebben opgevat en toch alleen uit kleinigheden ontstaan is. Ik ben nu zoo wat uitgepraat, doch wil nog even wat neerschrijven wat ik daar juist hoor vertellen en wat U een idee kan doen krijgen van den voet waarop alles ingericht is bij de Maatschappij Nederland. Kapitein Braat heeft de functie op de volgende voorwaarde:

1ste f 6000.- elke reis, dus f 18.000.- in 't jaar. 2de vrije voeding a/b, vrij wijn enz. Dat is nog al een mooi tractement nietwaar?

Nu vaart allen wel, misschien dat ik nog een keer kan schrijven voor mijn aankomst op Batavia. Ik zal die gelegenheid niet ongebruikt laten voorbijgaan. Vaart wel

w.g. Johan

Swez 27 Dec. 1872.

Ik sloot mijn laatsten brief verleden Maandag, toen wij Port-Said in het gezicht hadden, vanwaar hij met de Fransche mail over Brindisi naar Holland is gegaan. Over een paar uur komen wij op Swez, waar ik voor het laatst in de gelegenheid ben te schrijven voor onze aankomst op Batavia. Ik mag die gelegenheid niet ongebruikt laten voorbijgaan, schoon ik weinig te schrijven heb. Port-Said is gelegen aan den ingang van het kanaal van Swez en is ontstaan door de graving van dat kanaal. 't Is een zeer primitief stadje, op Oostersche wijze gebouwd, en maakt daardoor een vreemde impressie op Hollanders. Wij kwamen er 's morgens 9 uur voor anker en dadelijk wemelde het aan boord van vuile Arabieren, die hun waren te koop aanboden. Wij zouden dien dag in Port-Said blijven en daarom gingen alle passagiers van boord om de stad te zien. 's Avonds gingen dames en heeren naar een café-chantant, waar de dames tot 11 uur bleven en wij heeren nog wat bleven kouten, dat tot diep in den nacht duurde. In ons gezelschap was een Turks marine-officier, die 's morgens een visite was komen maken aan den kapitein en die door ons 's avonds werd geïnviteerd mee te gaan. Ik ben ook in de gelegenheid geweest toen we hem met eenige van ons in de sloep gingen afhalen, dat Turksche oorlogsschip te zien.

woensdagmorgen om 9 uur verlieten wij Port-Said om het 32 uur lange kanaal te doorstoomen. Het kanaal heeft de breedte van 5 maal het kanaal van Veenendaal, maar is niet diep genoeg voor ons stoomschip. Dien eersten dag tenminste zijn we 5 keer aan den grond geraakt. Gisteren weer eenige keeren, zoodat we gisteren op een uur afstand gebleven zijn van Ismaila, halfweg Port-Said en Swez. 's Nachts mag in het kanaal niet gevaren worden, zoodat we bleven liggen. Eenige van de heeren en ook ik wilden met een sloep aan wal gaan en door de woestijn den weg naar Ismaila zoeken om daar de avond te passeeren. We hadden ons allen gewapend, ik met een geleende revolver, voor mogelijke ontmoetingen, maar bij slot van rekening weigerde de kapitein ons een sloep af te staan, omdat hij het hoogst onvoorzichtig achtte aan wal te gaan. Hij was evenwel door de dames opgestookt en vooral door de twee getrouwden, die bang waren voor hun mannetjes.

De temperatuur valt me ontzettend mee. Gisteren en eergisteren was 't zelfs koud en soms kan het hier zoo warm zijn naar men verzekert, dat de passagiers te loom zijn om 's middags aan tafel te komen. Van Port-Said tot Swez hebben wij aan boord gehad de consul van Alexandrië met andere heeren als gasten, die zoo straks van boord gaan.

Ik ben druk bezig met het instudeeren van mijn rol voor een comedie die wij in de volgende week geven. Het leven gaat hier zoo aangenaam voorbij, dat er van verveling geen oogenblik sprake kan zijn. 't Is tijd om te sluiten, de brieven moeten weg. Weest allen gegroet Vader, Sien, familie, kennissen.

Uw liefh. Johan Hardeman

BATAVIA, 23 Janwari 1873.

Waarde Vader, broers en zusters,

Het doel van mijn reis is bereikt. Gisteren ochtend om 2 uur zette Ik voet aan wal op Batavia en nu, 24 uur later, zet ik me rustig tot schrijven in Herrnan's studeerkamer om vanavond mijn brief te kunnen verzenden. Ik heb natuurlijk machtig veel te vertellen sedert ons vertrek uit Swez, doch weet niet of ik nu tijd zal hebben over onze reis uit te wijden en begin daarom met het meer belangrijke: de aankomst op Batavia, om nu of in een volgende brief het andere te laten volgen. Na een gelukkige reis van 3 weken zonder ophouden kwam ons stoomschip Maandag avond 20 Janwari op de buitenreede van Batavia en bleef daar 's nachts voor anker. Den volgenden ochtend om 5 uur stoomden wij van de buiten- naar de binnenreede en kwamen daar reeds zeer vroeg voor anker. De binnenreede is op een afstand van den vasten wal en van daar wordt men door een gouvernements stoomboot van boord gehaald. De zee stond dien morgen zeer hol. Niettemin verscheen al spoedig de stoomboot, doch langszij van het schip gekomen bleek de onmogelijkheid om de passagiers van boord te krijgen en bleef hij om het schip, doch op een afstand van een paar honderd el, rondvaren. Aan boord van dat bootje waren veel passagiers en ook kinderen. Ge kunt begrijpen hoe mijn hart popelde of ook Herman daaronder zou zijn. Eindelijk bespeur ik, dat iemand mij toewuift, doch ik kan niet zien of het Herman of Johan was. De boot ging onverrichter zaken naar wal terug en kwam na verloop van een paar uur weer van de kust stoomen om nog eens een poging te doen de passagiers van boord te krijgen, doch al weer lukte dit niet en hij stoomde toen door naar het eiland Onrust, vanwaar hij om 3 uur terug kwam en voor de derde keer langs zij kwam. Ik had me met een groote kijker gewapend om te kunnen bespeuren wie of er aan boord was mij te halen en daaraan had ik 't toen te danken, dat ik Herman bespeurde, die ook mij herkende, doch we konden niets doen dan elkander toewuiven. De afstand was zelfs te groot en de wind te hevig om elkander toe te spreken. 't was een beroerd oogenblik voor me Herman daar aan boord te zien weer naar de wal terugvarende en ik aan boord te moeten blijven. Er kwam dien dag niets van het schip te verlaten, doch den volgenden ochtend om 11 uur kwam de boot terug en kon nu voorgoed langszij van onzen stoomer komen. Aan boord waren behalve veel andere vrienden, familie van de passagiers, Herman met zijn zoontje Johan, die spoedig aan boord klommen, waar natuurlijk een hartelijke ontmoeting plaats had.

't Is veel te warm om te schrijven en ik kan haast niet bezig blijven, doch Herman, dezelfde grappenmaker van vroeger, staat voor de deur met een stok gewapend om me binnen te houden, totdat ik mijn brief afhad, doch dat in en nu vooruit.

We bleven een paar uur aan boord van ons stoomschip, waar ik Herman aan de meeste van de passagiers eerste klasse voorstelde en we nog een paar genoeglijke uren doorbrachten. Kleine Johan was spoedig de vriend geworden van de kinderen van

mijnheer van Daalen. Om 2 uur gingen de passagiers met al hun goed aan boord van den afhaalboot en de aandoening was algemeen toen we ons stoomschip, waar we 40 uitnemend genoeglijke dagen hadden doorgebracht en een aangenamen vriendenkring hadden gesloten, moesten verlaten. De dames zaten zonder uitzondering te weenen en de heeren waren ook niet op hun gemak. Een van de dochtertjes van den Heer van Daalen, een meisje van 14 jaar, doch ontwikkeld zooals bij ons op hun 17de, een mooie brunette, doch die met wie ik aan boord nog geheel als kind omging en niet zooals Herman bij de eerste kennismaking wel dacht dat er andere gedachten bijkwamen, liet heel wat tranen voor mij vallen en vertelde aan Herman dat ze met niemand aan boord zooveel genoegen gehad had als met mij. Hier in Indië is 't niet ongemeen dat een meisje van 14 jaren van de kracht van Mary van Daalen, die een Engelsen Indische is, geëngageerd raken en daaruit was te verklaren dat er kennissen van Herman die ook aan boord van ons stoomschip kwamen, vroegen of wij een paartje waren. Ik moest er om lachen.

Om vier uur kwamen we aan den boom, d.w.z. de landingsplaats waar da goederen gevisiteerd worden. Herman had gezorgd dat ik er vrij van kwam. Eenige koelies werden aangenomen om mijn goed naar Salemba te brengen en wijzelf gingen in een mylord zitten om ons naar huis te laten rijden.

Batavia maakte op mij een schonen indruk, onder de heerlijke geuren van de Oostersche lucht voelde ik mij al dadelijk opgeruimd en wel te moede. Na anderhalf uur rijden kwamen we voor het erf van Herman, stapten uit, liepen het erf op, waar ik in de verte Mina al zag staan met de twee meisjes, allen in sarong en kabaai. Onze Europeesch-Oostersche dames van de blankheid en nette taille van Mina maken een lieflijk vertoon in den eenvoudigen gebloemden sarong en kabaai, 't frappeerde mij dan ook zeer. Om 7 uur wordt gemaaltijd en de tijd tevoren zaten we gezellig in de Achtergalerij. De indruk dien ik daar zittende van de natuur om mij heen kreeg, is niet juist te beschrijven voor een Hollander, maar ik kan er U een flauw idee van geven door het volgende. Het gebeurt in Holland dat we omstreeks van Pinksteren, wanneer de natuur pas ontluikt, in een prachtigen dag met onbewolkten lucht en niet drukkende warmte beleven. Wanneer men op zulk een dag 's morgens om 6 uur opstaat en in onze tuin zit dan heeft het gevoel dat ons dan doorstroomt wel iets maar nog zeer weinig van 't geen we hier op Batavia genieten.

Herman ziet er patent uit, d.w.z., hij is op en top dezelfde gebleven. Misschien geen lood zwaarder of lichter dan in Roermond. Mina ziet er goed uit en de kinderen, ik noem de meisjes in de eerste plaats, zijn Engeltjes. Hermine lijkt veel op Herman en heeft mijns inziens aanleg een beeldschoon meisje te worden. Ge zult daarom lachen en zeggen Herman is toch zo mooi niet? Ik geef dat toe, maar beweer dan dat Hermine het schoone van Herman heeft vereenigd met het schoone van Mina. Johan is een alleraardigste jongen, grooter dan Jacob en naar me schijnt zeer ontwikkeld. Doch ik durf nog niet decideeren wie de slimste is. En ten slotte Johan Jr., die fameus dik

geworden is en een ferme baard en knevel draagt, die hem zeer voordeelig doet uitkomen. Hij is op dit oogenblik druk met het doen van het architects examen, dat, indien hij slaagt, louter voor zijn promotie goed kan zijn.

Ik word moe en ga mijn brief voor de rest bekorten. Ik voel me volkomen lekker en gezond. Het Indische leven zal me geloof ik zeer goed bevallen.

Van U hoop ik spoedig iets te hooren. Met Fenni heb ik een appeltje te schillen. Zeg haar maar dat Johan me haar laatsten brief heeft laten lezen. Ze krijgt spoedig een brief op haar dak.

Vele groeten aan verdere familie, vrienden en kennissen.

Zijt gij, vader, in 't bijzonder van ons allen gegroet, Uw liefh. zoon

J.A. Hardeman.

P.S

De verrassing van Uw portret was groot, Herman is er uitnemend mee ingenomen, doch heeft nu geen tijd tot schrijven. Adieu.

Waarde Vader

Ik was heden te moe om te schrijven, daarom heb ik Johan maar aangezet. Dat de brief zo groot geworden is, hebt ge aan mij te danken. Ik heb hem er met de stok toe gedrongen. Hij is zoo opgewonden door al het nieuwe en heerlijke dat hij hier ondervindt, dat er geen houden aan is. Een leugentje van hem moet ik even herstellen, nl. de kwestie van mijn gewicht; ik ben nl. 10 pond zwaarder geworden. Spoedig schrijf ik nader.

Uw liefh.

Herman.

Batavia, 13 Febrwari 1873.

Waarde Vader, broers en zusters,

't Is gisteren juist drie weken geleden dat ik op Batavia aankwam en dat ik U mijn eersten brief van hier toezond, waarin U gebleken is dat ik vol enthousiasme was over al het schoone en heerlijke dat ik hier zag. Ik kan U verzekeren dat mijn gemoedsstemming niet in 't minst veranderd is nu ik reeds drie weken hier ben. Er valt hier zooveel te genieten en zooveel te zien dat ik nauwelijks tijd kan vinden om een brief naar Holland klaar te maken en was 't niet dat Herman me van tijd tot tijd aanzet me toch tot schrijven te zetten, dan had ik misschien wel een mail later afgewacht. Ik ben hier op Batavia 't heertje, verdien mijn voorloopig tractement en heb daarvoor niets uit te voeren. Ik heb tot heden van 't gouvernement reeds ontvangen f 185.-, waarvan f 45.- voor de tien dagen, die ik in Janwari hier geweest ben en f 159,- voor de maand Febrwari. Me dunkt dat leegloopen op die wijze goed betaald is, ik kan 't nooit beter hebben. Het logeeren bij Herman bevalt me uitstekend, 't is een lief gezellig huishouden. Mien is een lieve huisvrouw, zoodat ik vooreerst nog niet hard verlang weg te komen. 's Morgens om 7 uur sta ik op, zes uur is wel Oostersche tijd, maar ik ben nogal lui uitgevallen, zooals bekend is. Kleed me in nachtbroek en kabaai en ga in de achtergalerij mijn eerste kop thee zitten drinken met een lange Goudsche pijp. Om 7 uur gaat Johan naar zijn werk, Herman gaat meestal om 8 of 9 uur naar het gymnasium en ik, die nogal onrustig van aard ben, kan 't zelden van me verkrijgen om den geheelen morgen thuis te blijven. Ik kleed me dan meestal om 9 uur en ga met de tram, die voor Herman's huis heenloopt, naar de stad of naar een van de sociëteiten, waar ik dan altijd kennissen ontmoet en passeer zoo de morgen tot een uur.

Om een uur is Herman's dagwerk altijd afgeloopen en dan wordt de rijsttafel gebruikt, dat het hoofdvoedsel van den dag uitmaakt. In nachtbroek en kabaai zetten we ons heel luchtig in de open achtergalerij aan tafel en eten daar een middagmaal dat in Holland geheel onbekend is. Herman heeft vroeger, meen ik, hier eens een beschrijving van de rijst-tafel gegeven, ik heb dat daarom niet te herhalen. De eerste middag kon ik het gebruiken, maar vond het toch niet overheerlijk, doch reeds den anderen dag viel de rijsttafel buitengewoon in mijn smaak. 't Is een eten dat vooral vader uitstekend zou bevallen, want kip, vleesch, specerijen, zuren enz. maken een voornaam bestanddeel uit. Tegen de Indische vruchten, die na de rijsttafel gebruikt worden, kan geen enkele Hollandsche vrucht opwegen. U een beschrijving te geven van den smaak van de voornaamste vruchten acht ik onmogelijk. Eén vrucht is er evenwel waarvan ik iets meer kan zeggen, de nangka wolanda, ook zuurzak geheeten. Deze vrucht heeft het voorkomen van eene groote meloen, het vleesch wat daarin zit, met suiker gebruikt, heeft in smaak zeer veel overeenkomst met zeer lekkere gepelde gerst, zooals men bij U dikwijls 's avonds gebruikt en die ik nooit at. Wel een bewijs dat de nangka veel fijner van smaak is.

Na het gebruik van de rijsttafel is het eene gedeelte van den Indischen dag voorbij, men gaat te bed, slaapt een paar uur, staat tegen 4 uur op, baadt zich, drinkt thee, rookt een pijp, dus geheel of een nieuwe dag begint. Om vijf uur kleeden we ons en gaan dan gewoonlijk een schemeravond wandeling maken of visites maken, want dit is het uur van den dag dat men visites maakt. Is de afstand niet groot, doet men dit te voet, ook wanneer de visite niet deftig hoeft te zijn. In het andere geval laat men een open rijtuig met de paarden voorkomen dat ons in vliegende galop naar het erf brengt waar de visite moet afgestoken worden. Ik heb reeds tweemaal zulk een huurwagen met 2 paarden noodig gehad, waar ik dan heel deftig alleen ging inzitten. De eerste keer was bij gelegenheid dat de directeur van Binnenlandsch Bestuur, zooveel als Minister van Binnenlandsche Zaken, audiëntie verleende en ik me verplicht achtte mij bij hem te gaan presenteeren. Ik was gekleed in zwarte rok, vest en pantalon, dus mijn mooiste plunje die me zeer goed kleedt, stapte in het rijtuig en werd naar het paleis gebracht, waar ik uitstapte en de koetsier wachtte totdat ik terugkwam om me weer even deftig naar huis te brengen. Aanstaande Vrijdag moet ik op nog deftiger audiëntie, nl. die bij den Gouverneur-Generaal, aan wien ik me ook moet gaan presenteeren. Dat kost me weer een wagen van f 4.-, doch men heeft dan ook het recht dien zes uur lang te gebruiken. Op zulk eene deftige audiëntie te gaan, is veel gemakkelijker dan ik me vroeger in Holland wel voorstelde. Aanstaande Woensdag 19 Febr., konings verjaardag, die op luisterrijke wijze gevierd wordt - alle collegiën gaan dien dag hunne opwachting bij Z.E. den Gouverneur-gen. maken - daar moet ik ook alweer bij zijn. Aanstaande Zaterdag 22 Febr. heeft de jaarlijksche groote gymnastiek partij plaats ter eere van koning's verjaardag, een partij die vanwege het gouvernement plaats heeft en waar de voornaamste ingezetenen van Batavia tegenwoordig zijn. Ge begrijpt dat ik ook daar niet van thuis blijf. Ge ziet uit een en ander dat ik een leventje heb dat niet te beklagen valt.

Maar, zult ge terecht opmerken, ik hoor U in 't geheel niet van Uwe benoeming spreken. Wanneer treedt ge toch in functie. Dank zij mijn examen in het Javaansch dat ik bij de eerste plaats die er nu openkomt ter benoeming zal worden voorgedragen. 't Kan dus zeer goed zijn dat ik niet langer dan een maand op Batavia blijf. Zij die dit jaar Maleisch hebben gedaan, zullen een jaar lang op hun wachtgeld moeten blijven loopen aleer ze geplaatst worden, een omstandigheid die onder hen allen een groote teleurstelling heeft teweeg gebracht. Van dezen kant heb ik dus geen reden tot klagen. Waar ik benoemd zal worden weet ik nog niet, doch in ieder geval op Java. Herman heeft nog wel getracht mij over te halen om liever op Batavia, bij de bureaux plaatsing, aan te vragen, doch ik heb hem overtuigd dat zulks tegen mijn belang zou zijn, hoezeer 't ook zeer aangenaam zou geweest zijn, vooral daar Herman me voorgesteld had bij hem te komen inwonen.

Uw brieven uit Holland ontvingen mij een acht dagen geleden. Ge kunt niet gelooven hoeveel genoegen mij Uw langen brief gaf. 't Is heel iets anders in Indië brieven uit Holland te ontvangen, dan in Holland brieven uit Holland. Het bericht van de dood van

nicht Betje's man trof ons, wij hadden 't nog niet gelezen. Wat zal dat ook een zwaren slag voor oom Jan geweest zijn. Is er geld? Anders ziet 't er al zeer treurig uit. Ook van Fenny vind ik 't recht lief dat zij haar neef zoo spoedig geschreven heeft. Zeg haar dat ik er veel belang in stel dat wij de correspondentie voortzetten. Ik had plan ook haar nu te schrijven, doch de tijd is te kort voor het vertrek van de mail. Volgende mail krijgt zij een brief, ook dan schrijf ik eens naar Arnhem en Zutfen.

Gedurig spreken wij twee over V.H. met het oog op de oprichting van H.B.S. te Samarang en te Soerabaya. Zoo gauw er in Holland leeraren worden opgeroepen, moest ook hij moeite doen, maar dan ook alle moeite in 't werk stellen, zich zelfs niet ontzien een reisje naar Den Haag te maken en op audiëntie te gaan bij den Minister van Koloniën. Ik zie hier in Indië van hoeveel belang 't is zich bij de hooge lui te presenteeren. V.H. zou juist de man voor Indië zijn en een reis naar Indië heeft niets om 't lijf, me dunkt, ik kan dat nu wel constateeren. Op deze Koning der Ned. was een familie met 6 kinderen, waarvan de jongste nog geen half jaar, waarvan de ouders moesten bekennen dat zij 't aan boord nu veel makkelijker hadden dan in Holland met dat groote huishouden.

Johan zal wel niet lang meer op Batavia blijven. De familie is gezond en vroolijk, op dit oogenblik zijn er twee kostjongelui in den halven kost, die ieder f 1200.- per jaar geven. Herman houdt geen kostjongens, doch soms komen de ouders om een plaatsing smeeken en dan geeft hij toe. Doch zooals ge ziet, tegen enorme betaling. Ge vindt hier ingesloten een portret van mij dat ik op Batavia heb laten maken. Men vindt het hier mooi en oneindig veel beter dan het groote van Greiner. Waarschijnlijk stuur ik er later ook een naar Zutfen en Arnhem, waarheen ge gelezen brieven wel zult willen opzenden. Ik verlang naar de brieven van S. en M. Zijt tenslotte gij Vader, Zusters, broers, familie en kennissen hartelijk gegroet van

Uw liefh, zoon etc.

w.g. J.A. Hardeman.

BATAVIA, 8 Maart 1873.

Waarde Vader, broers en zusters,

Ik kan niet nalaten om bij den eersten terugkeer naar 't vaderland van het Stoomschip Koning der Nederlanden U ook een brief te zenden. Had zich deze bijzondere gelegenheid niet voorgedaan, dan was 't wel verdiend geweest U allen nog eenigen tijd te laten wachten, want ik toch heb zeker reeds meer dan 10 brieven verzonden na mijn vertrek uit Holland, terwijl ik daarvoor in de plaats pas één brief ontvangen heb. Maar dan ook één, die mij veel waard is, nl. van Vader en ik zou dit bijna vergeten, één van Tonia, die we eenige dagen geleden ontvingen. Ook zij deed ons daar groot genoegen mede. Het schijnbaar flauwste nieuws uit Holland is voor ons veel waard, laat U dat nooit afschrikken door de gedachte er is niets te schrijven. Dat het kattebelletje van Tonia, naar Swez gezonden, me niet in handen is gekomen, spijt me machtig. 't Zou me zoo'n aangename verrassing geweest zijn daar iets van de familie te horen. Tonia heeft dit begrepen en daarom heeft ze zeker geschreven. Ik dank haar wel voor die lieve bedoeling. Het goede leventje hier is nog niet uit, doch het einde daarvan begint spoedig te naderen, wat goed voor me is, want ik zou hier te veel op Batavia beginnen te wennen en dan valt het afscheid weer moeilijker. Met Herman's vriendenkring begin ik zoo langzamerhand bekend te raken en dit verschaft ons menige aangename avond. Daarbij de talrijke kennissen die ik hier te Batavia heb, zoodat de tijd ongelooflijk snel heenspoedt. Van al de uitspanningen die ik hier gehad heb, dien ik er één wel wat uitvoeriger te beschrijven, omdat men in Holland zoo iets niet kent. Ik bedoel de groote gymnasiale partij, den 22 Feb. l.l. gegeven. Deze partij wordt eens in het jaar bij gelegenheid van konings verjaardag van gouvernementswege gegeven aan de Bataviasche familie's en heeft plaats op het gymnasium, dat daarvoor de noodige ruimte aanbiedt. In Holland zou ik geen gebouw weten aan te wijzen groot genoeg om de talrijke menschenschaar die hier bijeen was te bevatten of men zou in een van onze grootste kerken moeten vervallen. Niet minder dan 1200 personen woonden dit feest bij, men zag de keurigste damestoiletjes, zooals men in Holland nergens ziet op gewone partijen en de Heeren staken ook n.t. in hun beste plunje, wij met ons drieën en de meeste heeren waren deftig gerokt. Het bal maakte de hoofdzaak uit, andere heeren en sommige dames zaten in de voorgallerij te whisten of een ander partijtje te maken. 't Gaat hier in Indië bij zulke gelegenheden geheel anders, maar veel ongedwongener toe dan in Holland. Op dergelijke partijen behoeft men bij zijn komst alleen gastheer en gastvrouw even te gaan complimenteeren, het overige gedeelte van den avond bekommert men zich niet met hen, men kiest het plaatsje dat ons het beste aanstaat, drinkt en gebruikt zooveel men wil en heeft daartoe maar telkens een jongen te roepen die met dranken klaar staat. Al dit geklets begint U misschien te vervelen, daarom nu wat gewichtiger praatjes.

Acht dagen geleden ontving ik van den Gouverneur-generaal mijn benoeming tot ambtenaar ter beschikking bij de cultures, zoodat van dat oogenblik af aan mijn

ambtelijke carrière begonnen is. Ik had bij mijn vertrek uit Holland niet durven denken dat ik zoo gauw zou benoemd geweest zijn, ik heb dit te danken aan mijn goed eindcijfer op den ranglijst en vooral aan mijn gelukkig examen in het Javaansch. De meesten van mijn ambtgenooten toch zullen misschien een jaar lang moeten wachten eer zij geplaatst worden en zij die niet ter beschikking gesteld zijn, worden misschien nooit geplaatst. De Gouverneur-generaal nu stelde mij ter beschikking van den directeur van binnenlandsch bestuur, die mij de standplaats aanwijst. Die standplaats is altijd buiten de residentie Batavia, want daar heeft men geen cultures. Nu had ik tevoren reeds gehoord dat ik bij mijn eerste audiëntie bij den directeur van binnenlandsch bestuur een gunstigen indruk had gemaakt op dien hoogen ambtenaar, ik liet dus niet na daarvan gebruik te maken en trok verleden woensdag weer mijn mooie pakje aan, zwarte rok, witte das etc., nam een huurrijtuig en liet me weer deftig naar het paleis rijden om Z.E. voor de benoeming te danken en meteen te weten komen waar ik heen gezonden zou worden. Ik kreeg toen een heel aardig complimentje, hij vertelde mij dat de nieuwe resident van Samarang eenige ijverige nieuwe ambtenaren had aangevraagd met het oog op de moeilijke toestand in die residentie, waar op sommige plaatsen, o.a. Demak, onlangs nog hongersnood geheerscht heeft. In mij meende Z.E. wel iemand te zien met genoeg energie voor den moeilijken werkkring, die me daar wachtte. Daarbij was het van groot nut voor mijn volgende carrière in een afdeeling werkzaam te zijn waar ik in de gelegenheid was goed met taal en volk bekend te raken, zoodat hij besloten had mij ter beschikking te stellen der residentie Samarang en mij Demak als standplaats aan te wijzen. Ik boog n.t. als een knipmes en betuigde alles te zullen doen wat in mijn vermogen was. Mijn taak is nu n.t. moeilijker dan wanneer ik een slechten indruk had gemaakt, want nu moet ik zorgen dat het gestelde vertrouwen beantwoord wordt en ik zal daartoe mijn best doen. Ik krijg daar in Demak juist een leventje voor mijn woelig gestel geschikt, zal veel te paard moeten zitten en inspectie reizen maken door de afdeling. Mijn collega's, tegelijkertijd met mij benoemd, hebben aanvankelijk veel minder goede standplaatsen. De tegenwoordige directeur van binnenlandsch bestuur is iemand die al zijn ambtenaren op den eersten indruk beoordeelt als ze zich bij hem komen presenteeren. Natuurlijk zal hij zich wel eens vergissen in die beoordeling en zoo geloof ik dat hij van mij een veel te gunstige opinie heeft opgevat.

Demak ligt op enige afstand van de noordkust van Java, 5 uur beoosten Samarang, op een afstand van Batavia van ruim 100 uur, een afstand die gelijk staat aan de afstand tussen Amsterdam en Berlijn. Maar wij noemen dit niet ver in Indië, toch zijn de afstanden zoo groot. Dat woord hongersnood zal U misschien hard in de ooren klinken, doch feitelijk heeft 't minder om het lijf dan het woord wel doet denken. Er is veel rijst in Demak, maar de bevolking ontbreekt 't aan de middelen om aan rijst te komen, wat van dit gevolg is ze bij massa's het land uittrekken om betere gewesten op te zoeken. Den 25ste maart a.s. vertrek ik met een stoomboot naar Samarang en van daar heb ik recht om gebruik te maken van gouvernements postpaarden om te Demak

te komen. Op die wijze reist men deftig, nl. 4 paarden voor den reiswagen, die om de 2 uur vewisseld worden. Het gouvernement bekostigt ook mijn reis van Batavia naar Samarang.

Mijn gezondheid laat niets te wensen over. Ik begin al enige uitzetting van de buik te bespeuren, zoodat ik geloof aanleg te hebben een dikkert te worden. Uit Herman's brief hebt ge wel gezien dat de familie wel is, Johan gaat binnenkort naar Bekassi. De volgende keer schrijf ik ook naar Arnhem en Zutfen. Hartelijke groeten aan familie en kennissen.

Uw U liefh. zoon en broer Johan,

Vrijdagavond 12 uur.

Semarana, 25 Maart 1873.

Waarde broer, zuster en neef,

Ik houd me niet aan onze afspraak eerst te zullen schrijven na 14 dagen op mijne bestemming te zijn en wel omdat ik 't ongezellig vind dat gij thans in de meening zijt dat ik reeds goed en wel te Demak zit. Ik begin met 't begin en dat is de reis van Batavia naar Samarang. Ik had niet gedacht dat ik zoo week kon zijn als ik dien morgen was. 't Kostte me bepaald moeite om mijn tranen te bedwingen, maar 't lukte me toch met groote inspanning. Een man schaamt zich altijd voor zijn gevoel uit te komen. Dat ik gevoelig was, is niet te verwonderen wanneer men 2 maanden bij familie heeft doorgebracht en vele lieve attentie's heeft ondervonden, waarvoor ik Mien nog hartelijk dankzeg. Dan is 't hard plotseling aan zich zelf overgelaten te zijn in een land waar men nog zoo goed als onbekend is. Maar weemoedige oogenblikken zijn bij ons niet lang, vandaar we verzetten ons er met kracht tegen en zoo was ik pas eenige uren aan boord, toen ik weer in normale vroolijke toestand kwam. Wij vonden een aardig clubje van gezelligen omgang, nl. Dannenborgh en vrouwtje Jos, Jaager, Donner en ik bemoeiden ons niet met andere passagiers. Het gouv. zorgt voor ons goed, tafel is goed en daarenboven alle dranken vrij. Zaterdagmorgen kwamen wij te Samarang aan en logeeren nu in het hotel Pavillon, een prachtig logement, heerlijke tafel, schoone badgelegenheid enz., maar last not least f 6.- per dag. 't Bevalt me hier zoo goed dat ik gaarne nog eenige weken zou willen blijven, maar dat kan niet. Zaterdag vertrek ik, naar (...) Demak zult ge zeggen: mis geraden. De grootste gezelligheid brengt ons Ds Thieme, predikant te Poerworedjo, een aangenaame joviale vent die evenveel van een dominé heeft als een boer van een gentleman.

Gisteren maakten we onze opwachting bij den resident, die ons vertelde dat er twee plaatsen open waren: Badja, afd. Kendal en Grobogan, hoofdplaats Poerwodadie. Ik was niet weinig lekker toen er geen sprake was van Demak, want Badjo en Poerwodadie zijn heerlijke en gezonde plaatsen in het Samarangsche.

In Demak wordt het personeel niet versterkt. De resident liet ons omstaan wie Grobogan en wie Badja zou krijgen. Toen viel mij Grobodan ten deel. Zaterdag ga ik op reis, een mooie reis met het spoor tot op de grenzen van Solo en van daar recht noordwaarts naar Poerwodadie. Ga dit op de kaart maar eens na, 't is een afstand van 12 palen. Ik kan de reis in één dag maken en er schiet nogal wat op over. 't Gvt. vergoedt mijn reiskosten 1ste klasse en ik reis 3e, neen dat nooit meer, maar 2e klasse. Op mijn reis van Batavia naar Samarang heb ik f 9,- verdiend. Samarang heeft veel van een Hollandsche stad en dat maakt een aangename indruk. De voornaamste Europeanen wonen op den Badjongschen weg, waar ook mijn logement is.

De temperatuur is hier zeer aangenaam en de natuur prachtig door de gezichten op het Oeganangel gebergte. Ik schreef gaarne nog meer, maar het is 10 uur. Om 11 uur moeten we bij den resident zijn om beëdigd te worden. Ik verlang naar brieven uit Holland. Schrijf me in de loop van de volgenden week aan volgend adres

J.A. Hardeman, ambt. ter beschikking te Perwodadie, afd. Grobogan. Voeg dit laatste er vooral bij, want er zijn meer Poerwodadiën. Ontvang allen hartelijke groet van Uw liefh broer enz.

Johan.

Samarang, 25 Mrt. 1873.

Waarde Vader, broer en zusters

Ik moet dezen brief beginnen met U mijn teleurstelling kenbaar te maken dat ik zoo weinig van de familie uit Holland hoor. Ik ben nu 4 maanden uit Holland en in al dien tijd ontving ik 2 brieven, één van U, vader, en één van Tonia. En dat in den eersten tijd, wanneer men juist gemeenlijk de meeste brieven krijgt. Hoe zal dat gaan wanneer ik eenige jaren in Indië ben? Maar rancune à part, ik hoop dat ge U beteren zult. Ik zit dezen brief te schrijven in de voorgallerij van het grootste logement te Samarang, op een afstand van meer dan 1 uur van Batavia. Ik schreef U vroeger dat ik 25 maart Batavia zou verlaten, maar van gouvernementswege werd er op aangedrongen dat ik eer vertrekken zou, vandaar dat ik den 20sten Batavia verliet om met het stoomschip Rochussen naar Samarang te stoomen. Ik heb weinig tijd tot schrijven, U zal blijken waarom. Daarom zal ik alleen hoofdpunten aanstippen. Ben ik eenmaal gevestigd, dan schrijf ik groote brieven. Ik spreek dus niet van den laatsten tijd op Batavia, van het aangename berguitstapje dat wij daar gemaakt hebben en van alles wat de familie aangaat.

Donderdag den 20sten ging ik 's morgens vroeg aan boord en 't deed me werkelijk aan toen ik van Herman, Mien en Johan afscheid nam. Ik had dan ook twee maanden zeer aangenaam te Batavia doorgebracht en Mien is zeer lief voor mij geweest. Ze hield veel van mij. Wie zou dan ook niet veel van zoo'n lieven Jongen houden!

De reis naar Samarang duurt twee dagen, Zaterdag kwam ik daar aan en heb aan boord weer tal van kennissen gemaakt, 't Is aardig zooveel kennissen als men hier in Indië maakt. In al de 21 jaren die ik in Holland geweest ben, heb ik niet zooveel menschen leeren kennen als in de laatste vijf maanden. Door mijn betrekking heb ik toegang tot de hoogste familie's. Nergens hoeft een O.I.- ambtenaar te vreezen den rug toegedraaid te worden. Wij zijn van veel meer aanzien dan een 2de luitenant, wettelijk zijn we dan ook geassimileerd, dat is gelijkgesteld met 1ste luitenant, maar ons tractement is hooger. Kom ik te overlijden, dan word ik met militaire honneurs begraven. Als Controleur 2e klasse, wat ik over twee jaar kan zijn, zijn we gelijkgesteld met kapitein, een assistent-resident met majoor enz. Ik haal dit aan om U te doen zien van welken aard onze betrekking is. Het gouvernement zorgt zeer goed voor zijn ambtenaren wanneer zij op reis zijn. Ik had n.t. vrije overtocht als passagier 1ste klasse, bovendien vrije dranken aan boord, wijn, bier enz. en last not least f 3.- daags boven mijn tractement voor elken dag die ik aan boord was.

Te Samarang ontvang ik boven mijn tractement voor elken dag dien ik daar doorbreng f 6.- en ben hier 7 dagen geweest, dus f 42.- boven mijn tractement. Hiervan blijft evenwel niet veel over, want omdat ik hier geen familie heb zooals te Batavia, logeer ik in een logement en betaal daar f 6.- daags, ontzettend veel niet waar? Maar 't is dan ook zeer deftig. Ik werd genoodzaakt te Samarang te blijven door ambtsdrukte,

waaronder de voornaamste de eedsaflegging, die eergisteren heeft plaatsgehad. Ik heb bij die gelegenheid ten overstaan van het gewestelijk bestuur moeten zweeren trouw aan den koning, trouw aan den G.G., geheimhouding enz. Het is de eerste eed waaronder ik gedrukt ga. De reden waarom ik kort zal zijn in mijn schrijven is dat ik morgen op reis ga naar Grobogan en wel naar de hoofdplaats Poerwodadie, waar ik voor eenige maanden, misschien een jaar, gedestineerd ben.

Als ik daar eenigen tijd ben, zal ik U eens uitvoerig op do hoogte brengen van mijn ambtsbezigheden. Voor mijn reis daarheen heb ik van gouvernementswege recht op vrije postpaarden en niet minder dan zes voor den reiswagen. Doch voor dien reiswagen vergoedt het gouvt. niets en dat maakt de reis nogal kostbaar. Ik reis daarom voordeeliger op deze wijze die gij op de kaart van Java kunt nagaan, van Samarang naar Goendik met het spoor. 't Gouvt. vergoedt me daarvoor al weer de reis als pasagier 1ste klasse en ik reis 2de, dus in mijn voordeel. Te Goendik vraag ik aan het hoofd van het inlandsch bestuur rijpaarden en ga te paard naar Poerwodadie. Ik heb me dezer dagen een Javaanschen jongen aangeschaft, dien ik f 10.~ in de maand betaal. U kunt niet gelooven hoeveel genoegen men van zulk een bediende heeft. Den geheelen dag is hij om en bij me en altijd gereed om mij te helpen. Wil ik mijn sigaar aansteken, behoef ik maar te roepen api (vuur) en de gedienstige geest staat voor me met een lont. Wil ik water, wijn, ja wat ook hebben of welke commissie ik ook heb, Satiman (zoo is zijn naam) staat gereed om te vliegen. Aan tafel staat hij achter mijn stoel, weet precies wat ik het lekkerst vind en staat altijd met de schotels achter me om me te bedienen. Wanneer ik me kleed, is hij ook bij de hand om mij te helpen, schoenen aantrekken enz., dan vervult hij de rol van kamenier. Zoo'n jongen zou in Holland ook wel bruikbaar zijn en mij komt hij dubbel te stade, want ik ben nogal gemakkelijk uitgevallen, nietwaar Sien? Ik heb in deze twee maanden al opgemerkt dat voor het materiëele leven Indië alles is, maar voor het intellectuele niets. Alle gevoel voor poëzie en voor aestetiek dooft hier langzamerhand uit. Ik kom daar later op terug. Satiman maakt de reis met mij mede naar Poerwodadje. Ik heb ook voor hem vrij vervoer. Het reizen bevalt me hier uitstekend. Ik zou langzamerhand veel van Indië te zien kriigen. Nu reeds toch heb ik er al meer van gezien dan Herman, die er al vijf jaar is. Ik vormde me illusies van Indië toen ik nog in Holland was, verre er van dat die illusies bij de werkelijkheid achterstaan, ze overtreffen ze. Ik voel me hier tot nog toe volkomen gezond en voortdurend opgeruimder dan in Holland. Daar had ik dikwijls vlagen van neerslachtigheid die ik hier in Indië niet ondervind. Trouwens ik heb ook geen reden tot klagen, alles gaat mij voor den wind in de wereld. Trouwens, opgeruimdheid uit zich hier in Indië veel minder door luidruchtigheid als in Holland, men is hier veel stemmiger en leert van de Javaan kalmte en bezadigdheid. 't Zou U opvallen hoe veel ik reeds veranderd ben in die vijf maanden sedert mijn vertrek, maar 't zijn dan ook vijf maanden geweest waarin ik zooveel verandering van tooneelen heb bijgewoond en zooveel menschen leerde kennen als maar mogelijk is in zoo korten tijd.

De 8 zijdjes zijn vol, ik moet gaan toezien op het pakken van mijn goed, waar de jongen mee bezig is.

Uw brieven kunt gij zenden aan het adres van Herman, maar liefst aan

adres

Weled. Gestr. Heer J.A. Hardeman,

Ambt. ter beschikking te P o e r w o d a d i e,

residentie Samarang.

Vaart allen wel.

Uw liefh. zoon en broer

Johan.

Poerwodadie, den 7en April 1873.

Algemeene zendbrief van Joh. aan zijne familie.

Waarde Vader, broers en zusters,

Wilde ik U een omstandig verhaal geven van al mijn wedervaringen sedert ik U 't laatst schreef en wilde ik dat doen op den voet waarop v. Heuvell in zijn schetsen van het Indisch leven dat gedaan heeft, dan kon ik U nu reeds wel eenige vellen bezorgen voor een later uit te geven werk. Dat is mijn doel niet, doch ik wil toch zorgen dat U goed op de hoogte komt van al mijn wedervaringen de laatste 14 dagen, dat is van mijn leven in de binnenlanden tot heden.

Ik ga hierbij van de veronderstelling uit dat die lectuur voor U belangrijk zal wezen, want twijfelde ik daar eenigszins aan, dan schreef ik niet zulken langen brief als ik hedenavond van plan ben te doen, wel blijkbaar uit het groote vel papier dat ik daarvoor bestem. Maar mijn schrijven van veel en lange brieven heeft een dubbel doel. Ik hoop daarmede U aan te sporen om ook mij meer en dikwijls te schrijven dan tot heden geschiedde. Ik weet hoe groot 't genoegen is in Holland brieven uit Indië te krijgen, maar grooter nog is 't genot in Indië brieven uit Holland te ontvangen. Ik ondervond dat dezer dagen toen ik uit Batavia een heel pakket brieven en couranten ontving. Uw brieven, vader, al bevatten zij ook nog zoo weinig nieuws, doen mij het meeste genoegen, al was het alleen maar Uw schrift te zien en uit eigen brief Uw welstand te vernemen. Sien's brieven zijn altijd overlezenswaard en v. Hasselt zij ook dank gezegd voor zijn hartelijkheid. Bedenk toch Sien, al hebt gij niets anders te schrijven dan dat gij 't met de wasch te druk hebt om te schrijven. Tonia, al weet gij niet anders te vertellen dan dat één van de lieve kleine aan de (...) Hupkes, al was 't één van zijn geloofwaardigste histories. Trui, al was 't maar dat ge weer niet op streek kunt komen met Uw kindermeid en v. Hasselt, was 't alleen dat hij een paar leerlingen bij den kraag gepakt heeft. Dat toch dat weinige ons hier in Indië een genoeglijken avond bezorgt. Als ik zoo voortga, zie ik geen eind aan mijn schrijven, dus begonnen met het begin.

Zaterdag 29 Maart dan verliet ik het logement te Samarang om met den Samarangschen spoorwegen de reis te maken tot Goendik om van daar verder zien te komen. Die spoorlijn is op denzelfden voet als onze Hollandsche sporen, zoodat men bij regenachtig weer daarin gezeten zich voorstellen kan in Holland met den Rijnspoor te reizen. De weg is mooi, hemelhooge bergen aan de eene zijde, lachende rijstvelden aan den anderen kant en soms de helling van den weg zoo sterk dat de locomotief niet harder rijdt dan een wagen met 2 paarden. Dit verlies wordt aan de andere zijde van de helling weer gecompenseerd door de ontzettende vaart, waarmede ik in Holland nooit gereden heb. Na 3 uren sporen kwam ik te Goendik aan, midden in een Javaansch land, waar ik geen sterfelijk wezen kende en nog moeilijk verstaan kon. Ik had de onoplettendheid gehad mijn a.s. resident geen bericht te geven van de wijze

waarop ik de reis maken zou, zoodat er geen postpaarden gestationneerd stonden en ik me behelpen moest om met een Javaansch wagentje de reis te maken naar het 4 uur verwijderde Poerwodadie. Ik had het genoegen aan het station een Europeaan te paard te ontmoeten, die mij vroeg of hij 't genoegen had den nieuwen controleur van Poerwodadie te ontmoeten. Hij was met opnamings-werkzaamheden in deze afdeeling belast en stuifde mij al spoedig te paard voorbij, want mijn rijden ging niet heel vlug. Ik had de zilveren pet op die ik te Batavia liet maken en f 20.- kost en kon al dadelijk de invloed daarvan opmerken toen ik in het open wagentje gezeten was. Kwam mij in de verte een Javaan te paard in het gezicht, niet zoo gauw had hij mij opgemerkt of het galopeerende paard werd tegengehouden, de rijder steeg af en ging bescheiden aan den kant van de rijweg staan om mij eerst te laten passeeren. Loopende Javanen ontdeden zich van hun hoofddeksel en gingen geknield aan den kant van den weg zitten. Dat alles maakte op mij een grooten indruk, maar hinderde mij toch ook.

Halverweg Poerwodadie vond ik mijn Europeaan terug, die zijn intrek bij den Wedono van den dessa had genomen. De Wedono is een inlandsch hoofd en gouvernementsambtenaar, de 2e persoon van het inlandsch bestuur in een residentie. De Heer Baaricurs, zoo was de naam van de Europeaan, een Duitser, had mij niet zoo gauw opgemerkt of hij stuurde mij een boodschap door middel van een bediende die al kruipende naar mij toekwam om mij te vragen of ik lust had bij hem uit te rusten en het middagmaal te gebruiken. Ik had daar veel trek in, liet mijn wagen wachten en ging naar het huis van den Wedono, waar ik lekker gegeten heb. De wedono was niet thuis op dat oogenblik en kwam later te paard aanzetten, zag de zilveren pet op tafel liggen en was verbluft. Hij kon zich niet begrijpen dat er een toean controleur aangekomen was om inspectie te houden, zooals hij dacht, zonder dat hij daar tevoren kennis van had gekregen. Eerbiedig ging hij op een matje zitten en wij bemoeiden ons niet met hem. Van den as.res. ontvang ik daar de lieve uitnoodiging den avond bij hem te komen passeren. Morgen moet ik met den regent op een uitgebreide inspectiereis, kan mijn brief dus niet voortzetten voor over enige dagen. Mevr. de as. residente betoont zich zeer lief tegen mij. Zij liet mij van avond eenige lekkernijen sturen. Tot donderdag.

Aldus schreef ik nu 10 dagen geleden, maar in plaats dat ik zeggen kon tot donderdag, moest dit zijn tot donderdag over acht dagen, want eerst heden avond 17 April zie ik gelegenheid mijn brief voort te zetten. Mijn inspectiereis met den regent duurde van maandag tot zaterdag, in welken tijd ik geen enkel Europeaan te zien gehad heb en voortdurend in gezelschap ben geweest van Javaansche hoofden. Die eerste tournee door de afdeeling, de eerbiedsbetuiging die overal de regent en ik ondervonden, al wat ik daar gezien en ondervonden heb, daarvan geef ik U heden geen beschrijving, want dan kon ik het einde van mijn brief niet voorzien, maar stel dit uit tot over 14 dagen wanneer ik U weer een zendbrief hoop te zenden. Ik ga dan nu vooruit met mijn verhaal.

Toen ik tamelijk wel uitgerust was van mijn eerste tocht, zocht ik het wagentje weer op en hoste vrij langzaam vooruit, toen ik omziende een stoet Javanen te paard achter mij zag aankomen. Wat was 't geval? De assistent Wedana achtte het zijn plicht om mij met zijn gevolg tot Poerwodadie te begeleiden. Dat was me teveel, daar op het heetst van den dag, van die lui te vergen dat ze me zouden begeleiden tot Poerwodadi, dat nog twee uur verder gelegen was. Ik stapte uit en trachtte hun zoo goed als ik kon in 't Javaansch duidelijk te maken dat ik van die eer niet gediend wilde zijn. Op mijn aandringen keerde hij dan ook terug en ik kwam zonder verdere wedenwaardigheden om 5 uur te Poerwodadi aan.

Waar moest ik nu heen? Logementen zijn hier niet. Poerwodadi is een stil, lief plaatsje, waar wel eene groote bevolking is, maar weinig Europeanen, zoodat ik niemand zag aan wien ik in 't Hollandsen eenige inlichtingen kon vragen. Ik stond vrij raar te kijken, maar zag er niets anders op dan maar in mijn reispakje me dadelijk bij de ass.res. aan te melden en dezen te vragen wat me verder te doen stond. Z.E. gestr. lag nog te bed (Indische gewoonte om 's middags te slapen) en liet me door een bediende zeggen dat ik maar naar den regent moest gaan om daar voorloopig te logeeren. Zoo van den een op den ander gejaagd, bereikte ik eindelijk het paleis van den Kandjeng Raden Adipati adi negoro, regent van Poerwodadi. In 't Hollandsen vertaald kan ik dien langen titel 't best weergeven door Zijn Hoogheid de Graaf Adinegoro. Als bestuursambtenaar draagt hij eenvoudig den naam van regent. De regent is de eerste persoon in een afdeeling van het Inlandsch bestuur. Hij wordt benoemd door den gouv.gen., heeft f 1000.- in de maand tractement, wordt altijd uit de adellijke inlandsche geslachten gekozen en heeft den rang van kolonel. Ik moet bekennen dat ik met zekere schroomvalligheid (grooter dan toen ik bij den gouv.gen. of bij den directeur van binnenl.best. op audiëntie ging) het voorhof van den regent betrad. Ik zou nu toch voor 't eerst een Javaansch hoofd van rang ontmoeten met wien de verhouding zoo teer is en wien ik voortaan als 't ware elken dag zou moeten ontmoeten. Een tiental bedienden zat daar eerbiedig op den grond gehurkt, aan een waarvan ik den last gaf Z.H. van mijn komst bericht te geven. Ik kreeg onmiddellijk antwoord, dat Z.H. mij verzocht om plaats te nemen, terwijl hij zich kleedde.

Ik was afgereisd en moest me nu nog een half uur daar zitten vervelen voor Z.H. voor den dag kwam, gekleed in Javaansch costuum, waarover later, reeds bejaard, maar een beschaafd voorkomen. Hij was zeer vriendelijk. Ik vertelde hem dat ik me nog slecht in het Javaansch kon uitdrukken en verzocht zijne toegevendheid als ik vergissingen mocht maken. Ons onderhoud had niet lang geduurd toen een bediende kwam berichten dat mijn kamer in orde was. Ik nam afscheid van Z.H. en maakte 't mij makkelijk in mijn eigen kamer, gelegen in een van de bijgebouwen die speciaal bestemd zijn voor het logeeren van ambtenaren. Mijn verblijf was een huis op zich zelf met voorgalerij, afzonderlijke badkamer end., geheel afgescheiden van de woningen van den regent. Het logeeren op deze wijze is zeer aangenaam, men is als in een loogement. Ik zag Z.H. nooit anders dan 's middags aan de rijsttafel en 's avonds aan

de avondtafel, wanneer ik meestal nog een uurtje na bleef zitten. Het overige gedeelte van den dag was ik geheel vrij en kreeg 's morgens een uitgebreid ontbijt in mijn woning, zal ik maar zeggen in plaats van kamer.

De tafel bij den regent was uitstekend, eerst werden dranken rondgediend, bitter, madeira enz. en daarna zetten wij ons aan tafel met een dozijn bedienden om ons, die altijd hurkende mij 't eerst als gast en dan den regent de schotels kwamen ronddienen. Hoewel de regent een groote familie heeft, vrouwen, veel kinderen enz. kreeg ik daar nooit iets van te zien. Z.H. at met mij alleen aan tafel. Vijf dagen heb ik op die wijze bij den regent gelogeerd, toen ik mijn eigen woning betrokken heb, doch zoover zijn we nog niet. Denzelfden Zaterdagavond van mijn aankomst bracht ik een visite bij den ass.res., die me vertelde dat door het vertrek der controleur de controleurswoning leeg stond en ik 't recht had die te betrekken. Er zat voor mij niets anders op dan zulks maar te doen. Ik zat evenwel zonder meubels hoegenaamd en moest nu toch een eigen huishouden opzetten met al wat daartoe behoort. Maandag reeds ging ik weer naar Samarang terug. De regent gaf mij zijn reisrijtuig ter leen, de ass.res. zorgde voor postpaarden en niet minder dan vier voor den wagen, twee loopjongens achterop, voorop de koetsier en mijn huisjongen. Zoo ging 't in vliegende galop maandagochtend naar het station te Goendik, van waar ik verder met den trein naar Samarang zou gaan. Binnen 't uur had ik dien afstand van 5 uur afgelegd. Op dezelfde wijze werd ik den volgenden dag weer afgehaald. Te Samarang heb ik mij geheel ingericht voor f 250.-. Ge zult zeggen: hoe is 't mogelijk daarvoor U geheel in een huishouden te steken en toch is het zoo en wat goed ook. Ik heb geen lust om thans een beschrijving van mijn inboedeltje te geven, ik doe dat later.

Te Poerwodadi terug gekomen huurde ik een kokkin en een tuinman om het groote erf schoon te houden en zoo was ik ingespannen met een personeel van 3, een huisjongen, een kokkin en een tuinnman, die alle drie niets als 't ware te doen hebben. En toch kan men er niet buiten, want de huisjongen doet niets dan zijn heer bedienen en vegen, de kokkin komt de keuken niet uit en de tuinman het huis niet in. Dat geheele personeel kost me f 18.-in de maand.

En nu mijn huis. Toen de ass.res. mij dat den 2e morgen liet zien, gaf ik dadelijk mijn gevoelen te kennen dat men in zoo'n huis alleen genoegen kan hebben, wanneer men getrouwd is en 't goed meubileeren kan. 't Is een groot mooi huis, mooier dan dat van Herman te Batavia, en met een prachtigen tuin. Het gouvt. geeft dit zijn controleurs vrij. Het wordt speciaal voor hun gebouwd. Ik zal geen beschrijving van mijn huis geven, dat zou nu te lang ophouden en bewaar dit ook al weer voor later, maar sluit hierbij in een klein schetsje. Van dit huis heb ik niets gemeubileerd dan de voorgallerij, het eventuele deel van een Indisch huis en de slaapkamer die groot is en tevens dient voor andere gebruiken. Nu ik eenmaal weet wat het leven op Java is, raad ik ieder aan die als ambt. ter beschikking uitkomt uit Holland een lief vrouwtje mee te nemen, al heeft zij geen geld, want men kan van ons tractement de eerste jaren ruim leven en

later, als er kinderen komen ja ... Maar na 2 jaar wordt men contr. 2e klasse met een tractement van f 6000.- in 't jaar of f 4200.- met vrije woning, wat overeen uitkomt, want voor een goed huis betaalt men f 1800.-. Herman betaalt te Bataria f 2000.- huishuur.

Over mijn werkzaamheden als ambt. ter besch., het werken op mijn bureau met een paar klerken, het maken van inspectiereizen enz., daarover schrijf ik U later. Ik moet nu niet op eenmaal alle stof uitputten. Eergisteren kreeg ik mijn diploma als ambt., een mooi groot stuk dat wel de moeite waard is om gezien te worden. Ik sluit hierbij in een afschrift van 't geen daarop te lezen staat. Op 't zelfde oogenblik dat dit aankwam, waarvoor ik f 20.- moest betalen, hoorde ik een drukte op 't voorerf ('t was reeds avond) alsof er een heel detachement militairen 't erf kwam opzetten. Ik keek en keek en wat gebeurde er? Z.H. de regent kwam mij een visite maken en zulk een hoog ambt. heeft altijd een gevolg van minstens een paar dozijn personen, waarvan de eerste de drager is van den gouden pajoeng, het insigne van den regent, en die hem altijd, wanneer hij ook uitgaat, wordt nagedragen. Ik sprong eensklaps op om hem te verwelkomen en een plaats aan te bieden in de voorgalerij, terwijl het geheele gevolg buiten op de hurken bleef zitten.

Z.H. heeft een uurtje bij mij gezeten. Ik heb hem uw portret laten zien vader en hem wijsgemaakt dat gij ridder waart van de Ned. Leeuw, maar toen hij me daarop vroeg wat gij dan gedaan hadt, zat ik leelijk in den brand en hield me alsof ik hem niet verstond en toen hij nogmaals langzaam de vraag deed, sprak ik er maar gauw overheen. Z.H. rukte uit, onmiddellijk was de geheele stoet ter been en langzaam ging 't vooruit naar den dalem (paleis) van Zijne Hoogheid.

Van den luitenant Chinees, het door het gouvt. benoemde hoofd der Chineezen te dezer plaatse, ontving ik ook reeds een bezoek van den patih, d.i. de secretaris van den regent. Ook van de wedono, de burgemeester der plaats en eindelijk ook van den inlandschen onderwijzer, een beschaafde Javaan. Ge moet weten dat ik als ambt. t.b. lid van de schoolcommissie ben. Ik heb reeds een schoolbezoek gedaan. De landraad te dezer plaatse, dat is zooveel als in Holland de kantongerechten, benoemde mij dezer dagen tot haar buitengemeen griffier buiten bezwaar van de Iande, d.w.z., zonder ik er iets mee verdien.

Over dit een en ander en honderden zaken meer schrijf ik later. Ten slotte een vraag. Hadt gij wel gedacht dat Johan zulke lange en zooveel brieven zou schrijven? Ik ben zeker dat 't U ontzettend meevalt. Ik heb in Holland U nooit beloofd lange brieven te zullen schrijven, maar was 't wel van voornemen en daardoor is nu voor U allen de verrassing zooveel grooter. Maar of ik altijd tijd zal vinden om mijn brieven zoo lang te maken als dit keer, dat kan ik U niet belooven, want ik heb veel ambtsbezigheden die nog elken dag toenemen. Ik sluit hierbij ook in de brief van Herman, die ik Vroeger bij vergissing meenam. De familie in Arnhem en Zutfen schrijf ik nu werkelijk eens,

speciaal over 't geen ik hun beloofd heb, met volgende mail. Deze brieven zijn ook voor hun bestemd natuurlijk. Mijn hand is moei, U allen vader, zusters en broers ga 't wel. Elken Zondagavond om half zeven, bij U 1 uur, denk ik aan U allen en ledig plechtig een glas bitter op Uw welzijn. Blijft ook gij 't zelfde trouw volhouden? Uw liefh. zoon en broer

J.A. Hardeman.

Poerwodadi, 17 April

Bij 't Herlezen van mijn langen brief vind ik nergens gezegd dat ik uitstekend gezond ben en al wat ik tot nu toe ondervind me volkomen gelukkig stemt met het Indische leven. Misschien was het overbodig dit nog te plaatsen, want het blijkt dunkt me wel uit den geheelen toon van de brief.

Johan.

VANWEGE IN NAAM DES KONINGS

DE GOUVERNEUR GENERAAL VAN NEDERLANDSCH-INDIE

Allen die deze zullen zien of hooren salut

doet te weten:

Nadermaal bij besluit van den 26 Febr. achttienhonderd 73

No. 17 tot ambtenaar ter beschikking bij het Binnenlandsch Bestuur op Java en Madoera is benoemd

J.A.HARDEMAN

ambt. voor de burgerlijke dienst in Nederlandsch-Indië.

Zoo wordt een iegelijk, dien zulks mogt aangaan, bij deze gelast hem in voorschreven kwaliteit te erkennen naar behooren.

Gegeven te Buitenzorg, 22 Maart 1873.

Namens secretaris LOUDON.

Poerwodadi, 15 Mei 73.

Waarde Vader, Zusters en Zwagers

Mijn vorigen zendbrief eindigde ik met U de belofte te doen een volgende keer een beschrijving te geven van mijn eerste inspectiereis door de afd. Ik heb nu weer eens lust en tijd om dat te doen en 't papier groot formaat getuigt alweer dat ik veel schrijven zal. Vooraf moet ik mijn genoegen te kennen geven gisteren Vaders brief ontvangen te hebben, die wel niet veel nieuws behelsde. Doch groot is het genoegen reeds als ik bericht ontvang dat alles u wel gaat. Sien kon wel eens wat meer schrijven. En nu overgegaan tot de beschrijving van mijn eerste inspectie-reis, nu reeds vier weken geleden. Ik heb sedertdien reeds verscheidene tournees door de afdeeling gemaakt, maar te bepalen bij die eerste, omdat die natuurlijk de meeste indrukken achterliet. Een van de grootste plichten der controleurs bij de landelijke inkomsten en cultures is door gedurige inspectie-reizen in hun controle afdeling zich op de hoogte te stellen van alles wat in betrekking staat tot de welvaart der bevolking. Hij is de persoon die altijd in onmiddellijke aanraking is met de bevolking en met de over hun gestelde zelf gekozen(?) of door den Gouverneur-Generaal benoemde hoofden. Hier volgt vanzelf reeds uit dat de toean controleur de gevreesde persoon is voor alle inlandsche hoofden tot en met de wedana's, want hij vermag op hen alles. De residenten en ass.residenten hebben genoeg te doen met hunne administratieve werkzaamheden en brengen hoogstens eens in de drie maanden een bezoek aan de districten, zoodat zij zich waar het klachten geldt tegen dorpshoofden of wedana's ingebracht, geheel op den controleur verlaten. De wedana's nu zijn ambtenaren van rang, zij zijn beschaafd, hebben zelfs veel van de Europesche beschaving overgenomen en hebben het directe bestuur over 80 tot 100.000 onderdanen. Wanneer dus de controleur de districten bezoekt, behoef ik U niet te zeggen dat hij met veel eerbewijzen ontvangen wordt en de wedana's vooral trachten in zijn edeles gunst te geraken. Ook aan den regent is als eerste plicht opgelegd dikwijls de districten te bezoeken en zoo gebeurt het meestal dat regent en controleur tezamen hun dienstreis maken. De regent evenwel schikt zich meestal in alles wat controleur beveelt. Doch ik zie dat ik van mijn onderwerp afdwaal en hoewel het noodig is, wil ik U op de hoogte van al de omvangrijkheid van mijn werkkring brengen. Zoo bewaar ik dat alweer voor een volgende gelegenheid. Ik moet mijn stof niet op eens uitputten.

Wanneer regent en ik ons voorgenomen hebben een inspectiereis te maken, dan wordt door mijn klerk daarvan eenige dagen daarvan tevoren bericht gegeven aan de wedana's, opdat zij alles in behoorlijke gereedheid kunnen brengen tot onze ontvangst. In den morgen dan van 15 April kwam de Kandjeng raden Adijahi adi negoro met zijn rijtuig, bespannen met 4 vurige postpaarden, bij mij het erf oprijden om mij af te halen. Ik woon wel is waar maar 208 pas van den regent af, doch getroost men zich toch de moeite om den moeilijken draai het controleurs erf op te maken. Voorop den wagen zat natuurlijk de koetsier van den regent en naast dezen de eerste volgeling van zijn

hoogheid, belast met het dragen van den gouden pajoeng, het waardigheidsteeken van den regent. Achterop stonden drie personen, twee loopers om de paarden op te hitsen en een bediende van den regent. De regent zelf zat in den wagen en had een plaats naast zich open voor mij bestemd. Ik was klaar, zette mijn zilveren pet op en nam plaats aan den linkerkant van zijne Hoogheid. Na de gewone complimenten gewisseld te hebben, gaf ik bevel tot vertrek en daar ging 't heen met een snelheid, waar ge in Holland over ontsteld zoudt zijn. De Javaansche koetsiers verstaan hun vak, zij zitten onbeweeglijk op den hoogen bok met de vier hengsels in de eene hand en in de andere de groote rijzweep, en weten daarmede de zoo goed als ongedresseerde paarden in bedwang te houden die in voortdurenden galop hollende over den weg vliegen. Dit alles gaat gepaard met een oorverdoovend geschreeuw en geraas. De loopers achterop stooten allerlei geluiden uit om de paarden in voortdurende draf te houden, klappen met hun zweepen, terwijl de koetsier voorop met zijn lange zweep daar ook niet weinig toe bijbrengt. Alles wat voor ons is, moet uitwijken. Menschen gaan aan den rand van den weg zitten, ruiters te paard stijgen af, voertuigen worden soms met paard en al in een drooge sloot gezet om toch geen beletsel te veroorzaken voor de groote heeren, die daar langs den weg gaan. Dat gaat zoo op denzelfden voet voort over een afstand van twee uren gaans. Dan komt men aan een post waar de vermoeide en bezweette paarden worden afgespannen, terwijl een versch vierspan voor den wagen komt. Het oponthoud hierdoor veroorzaakt duurt hoogstens 5 minuten. Den weg die wij gingen is prachtig, onophoudelijk rijzing en daling van terrein, terwijl de postweg over een afstand van 2 uren door een van de groote oorspronkelijke wouden gelegd is, waar nooit een menschenhand aan gelegd is. De weg is hier zoo breed als de Rhedensche laan, maar donker doordat men aan weerskanten het donkere ondoordringbare woud heeft.

Het eerste gezicht van die immense wouden maakte op mij een diepen indruk. Midden op den dag is 't hier somber en donker als de nacht, terwijl er een eeuwige stilte heerscht. Die indruk werd nog grooter toen ik vernam dat hier in 't bijzonder de koningen der wouden, de verschrikkelijke tijger, veelvuldig hun verblijf houden. Ik vernam later van den ass.res. dat dit gedeelte van het bosch, waardoor wij dien morgen gingen, berucht is om zijn menigte tijgers. Telkens komen er berichten van Javanen die zich te voet langs die weg begaven en een prooi werden van dit verscheurend gedierte. En 't is niet de gewone zwarte tijger die hier huist, maar de grootste soort: de koningstijger zooals men hem terecht genoemd heeft. Het gouvernement geeft f 30,- belooning aan hem die een tijger velt, maar de Javaan ziet terecht in dat hij tegen den tijger niet bestand is en dat, al wordt er door verscheidene personen jacht op gemaakt, ligt een hunner het slachtoffer wordt. Gij zult zeggen: het gevaar is toch groot om langs zulk een weg te gaan? Och neen, vooreerst vertoont zich de tijger maar bij groote uitzondering op den dag, ten tweede: een tijger zal nooit een aanval wagen op zulk een grooten stoet als waarmede ik altijd reis. Ik kom bijna elken week eens langs dien weg met de postpaarden, doch heb niet de minste vrees.

Integendeel, ik vind het interessant mijn blik te slaan in het diep dier bosschen, die door geen Javaan met kalmte durven begaan te worden.

Na drie uur reizens kwamen wij te Wirosari, een der districtshoofdplaatsen waar wij bij den Wedana uitstapten en eerst een paar uur uitrustten, alvorens tot de weinige werkzaamheden over te gaan. Alles was mij natuurlijk nog vreemd en zoo begreep ik eerst niet wat al die rijpaarden moesten beteekenen die onophoudelijk het plein werden opgebracht. Ik zou dat spoedig gewaar worden toen de regent mijn oordeel vroeg om eenige naburige dorpen te bezoeken. Ik had daar niets tegen en begreep dat dit te paard moest geschieden. Nu heb ik dikwijls een paard gezien en weet dat men zoo'n voorwerp gebruikt om te berijden, doch nooit had ik op een paard gezeten en moest nu hier in tegenwoordigheid van een vijftigtal hoogere en lagere inlandsche hoofden een van de mooiste paarden bestijgen. Ik stond een oogenblik op 't punt om te zeggen aan de regent dat ik nooit te paard had gezeten, dus zoo'n tocht niet aanvaarden kon, doch ik begreep dat ik zoo iets in mijne betrekking niet doen kon en met groote angst zat ik er eindelijk boven op. Ik mag met recht zeggen boven op, want 't was me of ik boven op een huis zat met gevaar er elk oogenblik af te vallen. Het had ook niet veel gescheeld of ik lag op den grond, want het paard, zijn lompe rijder niet gewoon, begon kromme sprongen te maken. Kortom: een goede geest beschermde me ik bleef er op zitten, had spoedig het nut van de stijgbeugels leeren inzien, het rijzweepje in de eene hand, de teugels in de andere en ferm met de borst vooruit reed ik voorop in het volle bewustzijn van mijn groote waarde. Ik reed vooruit, zooals ik zei en achter mij de regent. Daarover waren eerst heel wat plichtplegingen voorgevallen, zooals dat in Holland ook gaat. Ik wilde dat de regent voorging, de regent wilde dat ik voorging en bij slot van rekening ging ik ook voor maar later liet ik aan den regent weer eens de eer en wanneer de weg breed genoeg was, reden wij naast elkaar. Ik was nieuwsgierig na al 't geen achter mij gebeurde, want wist dat ik nu eens een echt Javaansche optocht zou zien. Ik kreeg daartoe gelegenheid bij een kromming van de weg. Dat leverde een allerbelangrijkst gezicht op voor de nieuweling. Stelt U voor: een vijftigtal ruiters te paard in nette volgorde, naar verhouding van den rang achter elkaar rijdende, eerst mijn hoog persoontje, daarna de regent, vervolgens de drie districtsbestuurders (Wedana's), daarachter de assistenten van de Wedana's enz. Allen in net Javaansch costuum, bestaande in levendige kleuren van zijde of fluweel en keurig net te paard zittende. Ge kunt wel begrijpen dat ik op dit oogenblik in het volle bewustzijn was van mijn grootheid. En wat deden wij nu eigenlijk, wij keken en zagen dat het goed was. In een van de dessa's hielden wij op om de verkiezing bij te wonen van een dorpshoofd (burgemeester). De bevolking kiest die persoon zelf, maar de regeering houdt daar het toezicht op, wat hier geschiedt door een commissie bestaande uit controleur en regent . Met een deftig figuur ging ik aan de tafel zitten (de verkiezing werd gehouden bij een der voornaamste ingezetenen) en de regent zat op zijde daarvan. Al de kiesbevoegden kwamen zamen met hun candidaten. Ik vroeg wie zij als candidaten gekozen hadden, waarop drie personen in hun beste plunje ('t

Zondags pakje zouden wij zeggen) een beetje naar voren kwamen en op hun hurken gingen zitten. Dat waren de drie candidaten. 't Was aardig toen ik hun een voor een met een uitvorschenden(!) blik aankeek, te zien hoe zij trachtten zich op 't mooist voor te doen. Toen begon de ondervraging naar kleinere omstandigheden om toch te weten wie ik nu van die drie kiezen moest. Ik bepaalde eindelijk mijn keuze, vroeg het oordeel van den regent, die 't daarmee eens was en toen maakte ik aan den gelukkige bekend dat wij hem benoemden tot loerah (burgemeester) van het dorp Goedi en drukte hem wel op 't hart welke verplichtingen aan die betrekking verbonden waren. De gelukkige was n.t. boven de wolken, maakte de diepste eerbiedsbetuigingen en ging heen.

De kiezers rukten ook uit en mij dunkt dat de gekozene dien avond wel eene grootse partij zal gegeven hebben. Dien nacht logeerden de regent en ik bij den Wedana van Wirosari, nadat deze eerst 's avonds ter onzer eere een wajang voorstelling gegeven had. Dat is een soort van Jav. Comedie, doch het vervelendst wat ge U denken kunt. In den vooravond ging ik een wandeling maken op mijn eentje, zoo meende ik, doch zoodra de wedano van mij hoorde dat ik ging wandelen werden er spoedig eenige bevelen uitgedeeld en zag ik 6 volgelingen achter mij opdagen die overal gaan moesten waar ik ging. Gij begrijpt dat zulks in 't eerst vervelend is, doch dat went ook al spoedig. Ik wandelde maar bedaard voort zonder me te storen aan het gevolg. Een eindje voor mij uit liep een Javaan die mij n.t. niet opgemerkt had en liep ook midden op den weg, een weg zoo breed als bij ons de Kerkewijk. Toen ik dicht achter hem gekomen was, riep een van mijn ijverigen volgelingen: 'Allo lomperd, zie je niet wie daar aankomt?'. De man keek om en in een oogwenk had hij zich aan den kant van de weg begeven om den toean toch tot geen beletsel te zijn. Ik had medelijden met den armen man, die zoo'n onverdiend standje kreeg, want hoe kon hij weten dat ik er aan kwam en had ook ik niet kunnen uitkijken op een zoo breeden weg? Doch neen, dat gaat niet, zegt de Javaan. Voor den toewan controleur moet den geheelen weg vrij zijn. Waar vindt men zoo iets in Holland? Kunt gij nu begrijpen dat het ons bestuursambt. afvalt als wij in Holland terugkomen?

Ik kan mijn reisbeschrijving niet op denzelfden voet vervolgen en beschrijf U alleen nog een der natuurwonderen in de afd. Grobogan, de zoogenaamde modderwel van (...) Vlak naast den grooten weg tusschen Wirosari en Stradenan vindt men eene groote onbegroeide grijze moddervlakte. Die moddervlakte wordt door een niet gekende onderaardsche natuurkracht voortdurend opgeheven, rijst dan 5-15 voeten boven de effene vlakte van den weg en spat dan uit, een grijze damp achterlatende. Die beweging heeft zoo al eeuwen plaats gehad en zal nog eeuwen duren. Na eene rijzing van de modder volgt weer een uiteenspatting en na die uiteenspatting weer een rijzing. En welke is nu die onderaardsche oorzaak van die eeuwigdurende opheffing? We weten 't niet en daarom juist is dit wonder des te meer aangrijpend.

Ik zou nu nog veel kunnen schrijven van mijn verdere reis en deel alleen nog mede dat ik na 4 dagen afwezigheid behouden weer te Poerwadadi aankwam. Gemiddeld kan ik

rekenen dat ik 15 dagen van de maand niet op de hoofdplaats ben. U zult begrijpen dat zulks juist mijn element is, veel beweging is bepaald behoefte voor me en die vind ik hier.

Dikwijls ook ga ik 's morgens uit en tracht dan 's avonds weer thuis te zijn, daar ik liever in mijn eigen liefelijk(!) verblijf slaap dan elders. Van de gouvernements postpaarden kan ik op elk oogenblik v/d dag of nacht gebruik maken en de regent geeft mij altijd zijn rijtuig. Zijn Hoogheid is zeer vriendlijk. Minstens eens in de week komt er 's middags een bode om mij uit te noodigen een rijtoertje met Z.H. te maken. Z.H. heeft 4 prachtige schimmels en een fraaie wagen die bij die gelegenheid gebruikt worden. Ben ik op de hoofdplaats, dan zit ik 's morgens meestal van 8 - 12 op mijn kantoor en 's middags nog een uurtje. Ik ben daarin geheel vrij, doch leg mijzelf die verplichting op. Soms heb ik zoo'n geheelen morgen niets anders te doen als stukken te teekenen, d.w.z. mijne handteekening te zetten onder stukken die de klerken opgemaakt hebben, want die zijn zeer handig, of andere officieele stukken, die van de regent inkomen en door mij nagezien, moeten geteekend worden. Doch over dit alles later meer. Ik ben ook lid van de plaatselijke schoolvereeniging en wel het lid dat belast is met het voortdurende toezicht op het onderwijs. Nu weet ge misschien dat ik een groot liefhebber ben van al wat 't onderwijs betreft en zoo heb ik de vorige week twee morgens van 9-12 uur in de school doorgebracht, n.t. tot groote gegeneerdheid van de onderwijzer en leerlingen die ik eens ferm aan de tand gevoeld heb. Het bleek me dat er veel machinaal gewerkt werd, moeilijke vraagstukken loste men met vaardigheid op, doch toen ik eenige zeer gemakkelijke vragen opgaf, die er evenwel een beetje vreemd uitzagen, konden zij er niet mee terecht.

De familie v/d resident is allerliefst. Mevrouw bewijst mij buitengewoon veel hartelijkheid, er gaat geen dag voorbij dat mij niet 't een of ander gestuurd wordt dat ik nog niet in mijn provicie kast heb. Ik kom er dikwijls aan huis. Het leven is hier niet duur. Met f 1800 kan ik hier royaal leven en kan zelfs een goed voorziene wijnkelder er op nahouden en Indische sigaren (Manilla's van 10 cent 't stuk) in overvloed rooken.

Te Batavia gaat het goed, zoover ik weet, ook met Johan die te Becassie is. Ik beklaag Herman dat hij zoo weinig van Indië te zien krijgt, want die altijd te Batavia woont, kan even goed in Holland blijven. Batavia is Indië niet, evenmin als Nederland Europa is. Alles wat ik U in mijn brieven mededeel, is Herman even nieuw als het U is.

Ik herinner me Vader, dat de 13e Juni Uw verjaardag is. 't Spijt me dat deze brief een 14 dagen later zal aankomen. Het is Uw eerste verjaardag die ik herdenken moet op 2000 mijlen afstand, doch daarom juist zal ik er des te meer aanhechten. Mijn innigste wensen is het U nog eenmaal met een verjaardag de hand te kunnen drukken. Moge U daarom nog een lang leven gegeven worden. Den l3e Juni van dit jaar zal ik op waardige wijze herdenken en mij in gedachten naar Veenendaal verplaatsen, terwijl 's avonds om half zeven, bij U 1 uur, ik een hartelijken dronk op Uw welzijn zal doen.

Misschien denkt gij op datzelfde oogenblik ook aan ons. Ik besef nu het onschatbare voorrecht van U zulk een schoon portret te bezitten. Dagelijks staar ik er op en 't is me dan of ik bij U verplaatst ben en met U rustig in het kleine voorkamertje zit te praten. 't Is 12 uur en daarom goeden nacht. Vader, Trui, Toon, Sien/Hupkes en v. Hasselt:

Vaartwel, denk dikwijls aan Uw liefh. zoon en broer

J.A. Hardeman.

Poerwodadi, 27e Juni 73.

Waarde Vader, broers. Zusters

Bij mijn komst in deze afdeeling heb ik mij omtrent de Hollandsche correspondentie het vaste voornemen opgevat minstens eens per maand een grooten brief te schrijven. Nu ben ik daar reeds van afgeweken, doch niet ik maar gij alleen draagt daarvan de schuld. 11 Dec. vertrok ik uit Holland en heb tot den 15 Juni 1873, dus ruim 6 maanden, in 't geheel vier brieven ontvangen, twee van Vader, een van Tonia, een van Sien. Waarlijk een onbeduidend getal wanneer men onder zijn naaste familie zes schrijfmachtigen vindt. Dat stemde me verdrietig en daarom nam ik mij voor nu eens niet te schrijven, alvorens ik weer iets uit Holland zou vernomen hebben. De heden per K. der Ned. ontvangen brieven hebben weer veel goed gemaakt en daarom haast ik me nu mijn fout te herstellen. Vaders brief doet me veel genoegen en niet minder die van Sien. Sien weet zoo precies wat voor mij van belang is en bovendien zijn damesbrieven altijd onderhoudend. Jammer maar dat Trui en Tonia geen gelegenheid geven dat ook van hun te zeggen. Maar ik zal nu niet te hard klagen, misschien dat het bovenstaande en mijn lange brieven U ten prikkel zullen zijn om mijn verdienste door U veel te schrijven, ook wederkerig door veel schrijven zal beloond worden. Ik herinner mij daar dat ik v. Hasselt onrecht doe, Van hem heb ik toch te Batavia kort na mijn aankomst een hartelijken brief ontvangen. Voor ik mijn lotgevallen en opmerkingen ga meedeelen, wil ik op een en ander in Vader en Siens brieven terugkomen. Ik meen aan U te merken, Vader, dat gij U nog niet recht kunt schikken in het onbedrijvige leven. Ik hoop en vertrouw dat zulks wel veranderen zal en dat gij U schikken kunt in welverdiende rust en U gelukkig gevoelen met Uw kinderen, die allen door Uw verstandige leiding eene goede stelling in de maatschappij verkregen hebben. Mij dunkt, waarde Vader, dat gij wel rede hebt tevreden te zijn in Uw ouderdom.

Ik zou gaarne nog veel meer naar aanleiding Uwer brieven willen opmerken, doch gij stelt er meer belang in iets van mij te hooren. Waar het hart van vol is, loopt de mond van over en zoo ook thans met mij, daar ik ga spreken over mijn onmiddelijken chef, den as. res. en familie. Toen ik de eerste officieële visite maakte bij den as. res., viel de familie mij niet mee. Mevr. sprak weinig, hij was koel beleefd, zoodat ik mij van hun omgang weinig voorstelde. Hoe geheel anders is mij dit langzamerhand gebleken. Ik kan U zeggen nooit zulke lieve, humane familie ontmoet te hebben. In den eersten tijd maakte ik er ééns per week een visite in den vooravond en zij drongen er ook niet op aan om meer te komen om reden zij eene zieke oude mama aan huis hadden die veel zorg en last veroorzaakte. Doch zooals ik vroeger reeds schreef, wanneer zij eens lekkernijen uit Java of elders gekregen hadden, kreeg ik er altijd een proefje van. Na den dood van de oude Mevrouw evenwel kom ik er bijna dagelijks aan huis en meestentijds blijf ik er dan dineeren en den verderen avond passeeren. Mevrouw is een juweel van een vrouwtje, beschaafd, ontwikkeld, met hoog zedelijk gevoel en daardoor ook met verheven godsdienstgevoel. Zij is vrolijk en onderhoudend van aard,

is eene goede huishoudster en vrij en ongedwongen in den omgang. Ik heb nooit zulk een vrouw ontmoet. De as. res. zelf is een type van een gentleman, streng in dienstzaken, in den omgang joviaal en onderhoudend. Gij hebt in Holland wel eens een as. res. Gezien, doch als gij wist welk een machthebbend persoon zoo iemand in Indië is, dan zoudt gij er den hoed voor afnemen. Hij heeft den majoorsrang en voert den gouden pajoeng. Over 10 à 12 jaar misschien ben ik ook zoover, want de opklimming geschiedt geregeld. Doch ik zou van mijn onderwerp afdwalen. De familie bestaat verder uit eene Gouvernante (Duitsche), die prachtig piano speelt (geëngageerd is, anders zoudt gij U misschien bang maken) en een dochter van 13 jaar. Ziedaar dan de familie van den as. res. die mij 't leven hier zo aangenaam maakt. Verbeeld U nu welk voorstel Mevr. mij onlangs gedaan heeft en waardoor ik zo getroffen werd dat ik haast niet wist te antwoorden. Mijnheer Hardeman, zoo sprak zij, wij hebben er over gedacht dat 't voor U toch niet aangenaam is altijd alleen aan tafel te zitten en van kokkin en jongens af te hangen. Wij hebben U nu leeren kennen en doen U het voorstel om bij ons geheel in den kost te komen, n.t. als gast en niet als commensaal, dus zonder eenige betaling. Ik geef U Mevrouw's woorden woordelijk weer en nu kunt gij U begrijpen dat ik naar woorden zocht om hierop antwoord te geven en ook begrijpen wat ik zoo even schreef, waar 't hart van vol is enz. Ik wees Mevr. op de bezwaren daartegen, den last altijd een vreemde aan tafel te hebben, den korten tijd zij mij nog kende, doch alles stuitte af. Mevr. is nu uit logeeren, komt over een maand terug en dan ga ik kokkin met alle ap- en dependenties afschaffen om bij de familie van den ass. res. te gaan dineeren. Ik kom tot het besluit dat de Indische dames beter zijn dan de Hollandsche ... (mijn lieve zusters uitgezonderd). Toen de mama van den ads.res. gestorven was, nu een maand geleden, heb ik voor 't eerst een Indische begravenis bijgewoond, die wel de moeite waard is om er iets over te zeggen, schoon zij veel van een dorpsbegravenis heeft. Het lijk werd reeds 24 uur na afsterven ter aarde besteld. De kist op een baar werd gedragen door de hier in garnizoen zijnde inlandsche soldaten (pradjoeriti) onder bevel van hun luitenant adjudant. Een groote stoet volgde het lijk ter lengte van onze Veensche Hoofdstraat. Dadelijk achter het lijk de ads. res. en mijn persoontje (familie was er niet, 't gaat op Java zoo gauw niet om over te komen), dan de regent in groot costuun met zijn vizier, wien den vergulden pajoeng werden nagedragen, daar achter de Europesche commiezen en klerken op het residentie kantoor, de Europesche particulieren hier ter plaatse, de wedana's (hoofden van districten), ook met hun pajoengs en verder gevolg, mindere inlandsche ambtenaren, klerken enz., een verbazingwekkende stoet die een interessant gezicht opleverde. Allen schaarden zich om het geopende graf, toespraken werden niet gehouden, de kist werd neder gelaten en daarop presenteerde een van de hoofdbedienden van den ads. res. een groot blad met schoone Indische welriekende bloemen aan den ads. res., die een handvol daarna op de kist uitstrooide. Daarna werd 't zelfde aan mij gepresenteerd en enkele anderen. Toen het graf was dichtgemaakt, geschiedde nogmaals hetzelfde en wij keerden in plechtigen optocht weer naar huis. Zulk eene begrafenis op den schoonen tropischen morgen, wanneer de lucht nog koel

is en bezwangerd met welriekende geuren, wekt gevoelens op die in Holland ongekend zijn. Als er ooit een paradijs geweest is, dat moet 't ergens op Java geweest zijn, want schooner land is zelfs niet voor te stellen. Doch over de schoonheid der natuur, den prachtigen sterrenhemel, den schitterenden maneschijn en zooveel ander zaken zal ik U bij volgende gelegenheid wel eens een betreffende beschrijving geven. Ik wist dat Indië schoon was, doch zelfs hij die een levendig voorstellingsvermogen heeft, zal toch zijne verwachtingen zeer overtroffen vinden wanneer hij dit morgenland met eigen oogen aanschouwt. Eén fout heeft 't en die is de te groote hitte voor ons noordelijken op het midden van den dag, doch 's morgens en 's avonds is de temperatuur goddelijk. Ik ben gezond en alleszins tevreden, doch mager geworden, wat wel te begrijpen is als ik U zeg dat ik afschaffer geworden ben van bier en grog drinken. In Holland dronk ik veel bier, een bittertje en een grogje versmaadde ik ook niet, allen dingen die hier op den Europeaan schadelijk werken. Bitter drink ik niet, of iemand moet bij komen of als ik op tournee ben. Groggen doe ik nooit meer, maar mijn half flesje wijn dat ik nu ook zit te drinken, laat zich goed smaken. Wijn is zeer onschadelijk hier en daarom zal ik even pauseeren om een glas op Uw aller welzijn te drinken. Ik besprenkel hier dit epistel met een druppel uit het glas dat ik gedronken heb op Uw welzijn. In mijn betrekking gevoel ik me geheel en al thuis. Ik dank het toeval dat mij er toe geleid heeft voor het grootambtenaars examen te werken. Veel eerzucht heb ik nooit gehad, doch van mijn 15e jaar af aan is het mijn illusie geweest eene goede deftige stelling in de maatschappij te krijgen, zoodat de familie met mij voor den dag kon treden. Die stelling heb ik nu erlangd. Mijn lastig humeur dat ik in Holland dikwijls toonde, kwam voort uit den mij altijd kwellenden twijfel of ik ooit dat doel zou bereiken, of ik wel ooit een stelling zou krijgen evenredig aan de leiding die ik ontvangen had. Van de laatste maanden van mijn verblijf in Holland had ik me meer genot voorgesteld dan ik wel gekend heb, de gedachte spoedig familie en vrienden te verlaten, stemde mij verdrietiger dan ik ooit te kennen gegeven heb. Misschien zelfs hebt gij gedacht: Johan is totaal onverschillig, hij geeft niet om zijn familie. 't Was een bestudeerde onverschilligheid die 't mij soms moeite genoeg gekost heeft om vol te houden. 't Was mij een pak van 't hart toen ik 6en Dec. 72, den somberen regenachtigen morgen, alleen in den trein zat die mij voor lang van de familie wegvoerde. Ik heb in mijn jeugd veel geschreid, geschreeuwd liever en meende dat nu mijn tranen wel opgedroogd waren, doch toen ik U, Vader, Sien en Oom Jakob eenmaal uit 't gezicht verloren had, ondervond ik dat er nog een ongespeurde bron open was. Thans genoeg over die herinneringen met welke 't soms zoo aangenaam is om mij eenige oogenblikken bezig te houden. Aan onze vrolijke M.v.S. denk ik ook nog dikwijls. Zij heeft mij 't leven in Veenendaal met vacantie's als anders wel veraangenaamd met haar geestige scherts. Groet haar hartelijk en zeg dat ik reikhalzend uitzie naar een brief van haar, die ze mij beloofd heeft.

Doch op deze uitvoerige wijze voortgaande zou mijn brief een boekdeel beslaan en ik heb ook andere dingen te doen dan brieven schrijven. Door de afwezigheid nl. van den ads. res., die naar Samarang is en door koorts daar langer wordt opgehouden, ben ik de eerste persoon in de geheele afdeeling (zoo groot als de provincie Utrecht) en met het geheele bestuur van de afd. belast. Alle handelingen geschieden nu door mij uit naam van den ads. res., voorwaar wel iets om pedant door te worden, maar aan den anderen kant rust ook groote verantwoordelijkheid op mij. Gebeurt er iets gewichtigs, dan ben ik thans de persoon die daarin bevelen moet geven. Alle missives van de regeering worden door mij geopend en behandeld. Ik zal evenwel blij zijn als de ads. res. weer terug is en ik van die groote verantwoordelijkheid ontslagen ben. Vroeger had ik altijd groote vrees dat het gevoel van superieuren boven zich te hebben voor iemand zooals ik en al mijn collega's in den eersten tijd wel kwellend moest zijn. Hoe geheel anders blijkt me dat nu daar bij de bestuursambtenaren altijd alle vormen in acht worden genomen. De dienstbrieven van den adsistent resident luiden als aanhef:

Ik heb de eer UEd. Gestr. te verzoeken enz. Zelfs dienstbrieven, direct aan mij gericht, van een der directeuren van algemeen bestuur beginnen met het:

Ik heb de eer UEd. Gestr. te verzoeken enz. De dienstbrieven die ik aan inlandsche ambtenaren schrijf, beginnen altijd: Ik verzoek U enz. en aan lagere inlandsche ambtenaren: Ik gelast U. Dat allen zijn van die termen, geheiligd door jaren lang gebruik. De residenten, as. res., controleurs en ambt. ter beschikking worden altijd getiteld met Edelgestrengen, de directeur met Hoog Edelgestr. Gij zult zeggen dat zoo iets vreemd is en er geen onderscheid in dat opzicht gemaakt wordt tussen res. en ambt. ter besch. b.v., doch in Holland vindt gij 't zelfde met een officier en majoor, die beiden niets meer of minder zijn dan Ed. Gestr. Een dwaze vorm, maar die is nu eenmaal zoo. Met mijn regent kan ik goed overweg. Als blijk daarvan deel ik U mede dat Z.H. mij een mooi rijpaard heeft cadeau gedaan, waarmede ik zeer in mijn nopjes ben, zonder dat zulks van invloed is op mijn handelwijze in dienstzaken. Van deze week toch gebeurde het nog dat de regent een dienstbrief zond aan den as. res., welke ook ik gewoonlijk moet onderteekenen, doch ik gaf Z.H. onbewimpeld te kennen dat ik mij niet vereenigen kon met den inhoud, dus de onderteekening weigerde, terwijl ik in 't Hollandsch daaronder een naschrift voegde om rede te geven van die weigering. Doch ik begin te kletsen, dienstzaken zijn geheim, ik heb daarvoor een eed afgelegd en gij hebt er ook niets mede te maken. Ik zal er mij wel voor wachten om over politieke zaken mij in mijn brieven uit te laten. Wij mogen daarin niemand vertrouwen. En nu waarlijk voor 't laatst: ik groet U allen zeer. Mijn beste wenschen zijn U Vader, zusters en broers.

Uw U lief h. zoon en broer J.A. Hardeman.

Poerwodadie, 16 September 73

Waarde Vader, Zusters & Zwagers,

Ik begin met mijn verschooning in te brengen dat ik een keer van mijn loffelijke gewoonte om U elken maand een langen zendbrief te schrijven ben afgeweken. In mijn vorig briefje, dat de zendbrief verving, schreef ik U reeds dat dienstzaken daarvan de hoofdreden waren. Doch dit was niet de eenige reden, er komt bij dat ik tegenwoordig 's avonds nooit thuis ben, zoodat ik die geschikte schrijftijd niet benutten kan en de morgen uren moet gebruiken om mij weer eens gezellig met U bezig te houden. Doch advienne que pourra, ik zal mij voor 't vervolg den taak stellen om geregeld den 15en van elken maand een langen of korten brief te dichten. Gij kunt dan van den tijd der ontvangst eenige berekening maken, wat wel aangenaam is. De brieven uit Holland geven mij geen aanleiding tot bijzondere opmerkingen, want ik ben sedert 18 Juli zegge 2 maanden van eenig bericht verstoken gebleven. Wel weet ik van Neef Johan, die mij de vorige week geschreven heeft, dat er brieven te Batavia zijn aangekomen, doch ik mocht die nog niet ontvangen. Herman maakt op dit oogenblik een reisje door de Preanger en Mien schijnt geen moeite te doen om ze mij op te zenden. In mijn vorigen schreef ik U reeds dat alles voor den wind blijft gaan. Ik begin al een geheelen dunk van mij zelven te krijgen en als ge mij vanuit Holland eens even kondt waarnemen, zoudt gij zeggen: wat is dat een pedant heer geworden. Nu, pedanterie is altijd een fout, maar soms vergeeflijk wanneer men iets heeft om pedant op te zijn en dat meen ik is hier 't geval. Oordeel zelf: een zes weken geleden vertrok de adsistent resident, de toewan bezaar (groot heer) zooals de inlanders hem noemen, met de geheele familie voor 14 dagen naar Madioen en ik bleef gedurende dien tijd met de waarneming van het bestuur der geheele afdeeling ter grootte van de provincie Utrecht belast. Alle regeeringsstukken kreeg ik direct in handen, nam op alles de noodige beschikkingen, beantwoordde de regeeringsmissives, gaf bevelen waar ik dit noodig achtte. In een woord, ik was een vorstje in de afdeeling. Politieke zaken, finantieel beheer, bestuursmacht, alles berustte gedurende dien tijd in mijne handen. Dat de verantwoordelijkheid groot was, behoef ik U niet te betoogen. Mijn hoofd liep om van al het dienstwerk. Dan was ik op assistentie kantoor, omdat intusschen de controleurswerk-zaamheden ook doorgingen. Ik was innig blij dat mijn gerespecteerde ads. res. terug kwam en niet minder dat de zaken goed gemarcheerd hebben gedurende dien tijd. Ongezellig was het ook dat de ads. res. met familie vertrokken was. Ik leefde daardoor gedurende dien tijd geheel op mijzelf. Na hun terugkomst werd mij dadelijk te kennen gegeven dat ik nu maar kokkin en verdere aanhang opdoeken moest en morgenmiddag en avond daar het eten komen gebruiken. Ik schreef U vroeger reeds dat ik beschaamd was over zooveel goedheid van die lieve familie. Ik wist evenwel dat hun uitnoodiging oprecht gemeend was en meende daarom geen redenen te hebben het allerliefste aanbod te weigeren. Sedert dien tijd dan ook kom ik dagelijks daar aan huis, de avonden breng ik er geheel en al door en vermaak mij altijd nuttig en uitstekend. Bijna altijd zijn er logees, hooge lui uit

Samarang, die de noodige afwisseling aanbrengen. Een ads. res. (majoor) is een waar vorst in zijn afdeeling en hij moet dan ook nolens volens om het prachtige op te houden een groote staat voeren. Ik haal daar van een paar voorbeelden aan. Mevrouw vertelde mij onlangs dat zij f 2400 elk jaar aan bedienden en volgelingen enz. betaalde, buiten de kost. Hun getal is 25, bestaande in koks, naaisters, huishoudsters, huisknechten, koetsiers enz. Als wij aan tafel zitten, gewoonlijk met ons vijfen, loopen er 10 achter tafel om ons op de minste wenken te bedienen en van alles te voorzien. Voorwaar een groot leven niet waar, waarvan gij U in Holland geen denkbeeld kunt vormen. En toch zou ik dolgaarne met U Vader en Sien aan onzen Veenschen pot nog eens willen zitten, of bij Tonia en Trui, wanneer gij mij altijd overladet met lekker vleesch, een lekker glas bier of wijn en een fijn cigaartje daarna. Dat zijn voor mij altijd nog heerlijke herinneringen, waarin ik mij zoo gaarne in ledige uurtjes verdiep. Wat zal ik mij gelukkig gevoelen als ik later in Uw lieve kringen zit te vertellen van het Indische leven en mijn wedervaringen. Na 5 of 12 jaar ziet ge Uw lief broertje weer eens terug, veel veranderd, maar dan zeker ten gunste, want hij kon wel eens onaangenaam zijn niet waar? Doch hij meende 't altijd goed. Die kribbeligheid, zooals Sien 't noemde, schijnt door de warmte en maatschappelijke stelling algeheel uitgeroeid te zijn. Na 5 of 12 jaar schreef ik? In 't eerste geval, wanneer ik ongetrouwd blijf, in het laatste wanneer ik het geluk of het ongeluk heb, wie weet, om eens te komen trouwen. Mevrouw Houwer noemt mij gedurig heele lieve partijtjes, maar ik heb haar al eens opgemerkt dat ik al getrouwd ben, namelijk met een (...) vrouwtje dat heel lastig is en mij gedurig doet zingen van hart 'och was ik maar nooit getrouwd'. Doch scherts ter zijde, ik denk nog aan geen trouwen. Ik kan het niet doen zoolang, of ik zou eene rijke partij moeten zoeken en daardoor zou ik mijn zelfrespect verliezen. Kortom, maak U maar niet ongerust dat gij spoedig het groote nieuws zult hooren. Binnenkort evenwel zal ik een zware proef moeten doorstaan. Er komt een logee bij de familie van den ads. res. uit Samarang die volgens het on dit het mooiste en liefste meisje van Samarang is, doch zonder geld. Ik heb mijn hart al van een goede barricade voorzien. Ik geloof dat mijn ads. res. niet ontevreden is over mijn activiteit en geschiktheid als aanstaand Controleur. Ik laat dan van mijn kant ook geen moeite buiten het werk om zijn tevredenheid te erlangen. In het administratieve kan ik de zaken spoedig af en ik toon mij ook niet afkeerig om dikwijls op uitgebreide inspectiereizen te gaan. In een volgenden brief zal ik U eens een uitvoerig verslag doen van zulk een inspectiereis met al de belangrijken gesprekken en bevelen die ik dan alzoo geef. Mij dunkt, dat zal de geschiktste wijze zijn om U een recht idee van zulk een inspectiereis te maken. Meermalen heb ik in mijn brieven al laten doorschemeren dat ik geheel en al de dienst van Controleur verricht. Ik ben daaromtrent verklaring verschuldigd, daar gij terecht zult opmerken dat ik nog ambtenaar t/b ben. In de afdeeling Grobogan wordt het bestuur, behalve door de honderde inlandsche bestuurders waarvan de regent (kolonel) aan het hoofd staat, gevoerd van Hollandsche zijde door den ads. res. en Controleur. De vorige Controleur, de Heer Kroesen, werd in de maand Maart tot ads. res. Bevorderd. Die betrekking kwam daardoor hier open, doch werd niet onmiddellijk

vervuld. Juist op dien tijd werd ik ter beschikking gesteld van den adsistent resident van Grobogan en deze droeg mij toen de controle der afdeeling op tot zoolang er weer een controleur zou benoemd zijn. Tot heden, nu 6 maanden, is hier nog geen controleur en ik ga voort met als waarnemend controleur die werkzaamheden te verrichten. Hoe gelukkig ik het ook in dit opzicht getroffen heb, kunt gij nu wel nagaan, een betrekking waartoe ik eerst over twee jaren volgens de wet definitief toegeroepen kan worden, neem ik nu reeds geheel waar, zoo dat ik na korteren of langeren tijd geheel op de hoogte ben van mijn volgende werkkring zal zijn, iets wat mij in mijn bevordering zeer kan te stade komen. Ik teeken alle stukken als waarnemend Controleur. Dat er in onze administratie ook nog al eens iets voorvalt, blijke daaruit dat ik onlangs op een morgen 400 maal mijn handteekening heb gezet, dit was nu wel eens waar een buitengewone gelegenheid. Hoe aangenaam en zelfstandig de betrekking van Controleur is, zal ik in volgende brieven uiteenzetten, kantoor en ambulant leven is in onze betrekking vereenigd. Heb ik weer eens achtereen op mijn kantoor gezeten, dan wordt het weer tijd dat ik met den regent voor eenige dagen op inspectie ga, wat dan een alleraangenaamste afwisseling aanbiedt. De prachtige natuurtooneelen die ik op die reizen soms mocht waarnemen, gaan alle beschrijving te boven. De verhevene gevoelens die het beschouwen dier natuur opwekt, heb ik in Holland nooit gehad. Doch over dit alles later weer meer. Ik eindig, gij moogt wel tevreden zijn met 4 zulke groote dicht op een geschreven bladzijde. Wanneer krijg ik toch uw portretten Tonia, Sien, Hupkes, klein Jan, klein Tonia. 't Maakt me verdrietig dat gij mij zoo lang laat wachten. Wil nota houden van den datum mijner brieven, er mochten er soms verloren gaan. En nu, zijt allen van harte omhelsd door Uw liefhebbende zoon en broer

Johan.

29 October 1873

Waarde Vader, Zusters en Zwagers,

't Staat U niet fraai, zoo zult ge zeggen, om reeds de eerste keer de beste U niet aan de belofte te houden van geregeld elke maand te schrijven. 't is nu 14 dagen over den beloofden tijd. Val mij daarover niet hard, maar onzen grooten Heer, de Resident van Samarang, die gedurende bijna een week de geheele afdeeling Grobogan in rep en roer bracht, en ook zijn ambtenaar t/b niet de gelegenheid liet om zijn railbrief voor den 15 Oct af te krijgen. Straks spreek ik over dat hooge persoontje nader, vooraf de kleinere bijzonderheden waaronder in de voornaamste plaats het ontvangen van brieven uit Holland. Een paar dagen geleden ontving ik de met de Jason ontvangen brieven van Vader en Sien. Als altijd geven mij die brieven weer groot genoegen. Gij Vader, schijnt gezond en opgeruimd te zijn en Sien altijd de oude Sien. Jammer maar dat de laatste er zich zoo zelden toe zet om eens van die lange, gezellige, huiselijke couranten te schrijven, die ons in Indië meer waard zijn dan alle Indische gedrukte couranten te zamen. Ik en doe U een voorstel, Sien lief, nl. op elken len van de maand geeft ge een courant uit (Indische) die minstens 2 velletjes postpapier moet beslaan. Ge stelt de abonnementsprijs per jaar ƒ 15. Ik neem een abonnement en kan U er voorlopig wel voor instaan dat Herman en Johan Sr. er ook ieder een nemen. Me dunkt, die zekerheid van 3 abonnementen is wel voldoende om de kosten van papier, pennen, inkt enz. goed te maken. 't Is vleiend voor mij, Vader, dat mijn lange brieven U zooveel genoegen doen. Dat moedigt mij aan om op dezelfde wijze te blijven voortgaan, al kan ik U er niet voor instaan dat zij altijd even belangrijk zullen blijven. Van Trui ontving ik gisteren met den Holland een eersten, maar allerliefsten brief. De herinnering aan de vele aangename dagen die ik in Zutfen heb doorgebracht, werd door dien brief zoo levendig gemaakt dat ik meer dan een uur mijn gedachten in het verledene liet ronddwalen. Wij hebben in Indië bij de herinnering aan de familie in Holland veel voor bij U in de herinnering aan ons. Wij toch stellen ons personen en plaatsen tot in bijzonderheden voor, terwijl gij U niet volkomen indenken kunt in alles wat buiten den persoon gaat. Zoo b.v. is het mij dikwijls een genot in den vooravond het filosofeeruurtje mij te kunnen voorstellen dat Vader op dat zelfde oogenblik misschien met Sien aan tafel zit te eten. Vader klagende over de duurte van vleesch, dat, helaas, toch zoo lekker smaakt en Sien met haar boek naast het bord. Een treffend beeld van de wijze waarop men het nuttige met het aangename kan vereenigen. En op die wijze honderden tafereeltjes meer, die wanneer men ze voor den geest haalt, zittend in een makkelijken luiaardstoel en onder het rooken van een fijnen manilla in de heerlijke Indische avondkoeltjes, zich als liefelijke droomen aan ons voordoen. Doch laat ik zorgen ook nu niet te gaan droomen, wat zoudt gij aan mijn droomerijen hebben. Neef Johan, gij zult het reeds weten: op dit oogenblik heeft Bekassie met het eiland Bangka verwisseld, hetzelfde als in Holland iemand Amsterdam b.v. met Schotland verwisselt. Ik las het eerst in een der Indische couranten, nl. dat onder de passagiers op een der booten naar Muntok zich ook de Heer J. Hardeman bevond. Ik

begreep natuurlijk terstond wat hier de zaak was. Verplaatsingen zijn zoo aan de orde van den dag in Indië dat men zich over niets van dien aard verwonderen moet. Trouwens, over mij behoeft gij U niet ongerust te maken, ik blijf op Java, al zal ik op dat eiland ook nog wel eens van den eenen uithoek naar den anderen zwerven. Voorloopig wensch ik echter niets liever dan in den eersten tijd maar rustig in het liefelijke Grobogan te mogen blijven, waar ik het in alle opzichten zoo aangenaam getroffen heb, zoowel in als buiten het dienstleven. Ik ben nu reeds 7 maanden hier, een tijd die snel en aangenaam voorbijgegaan is, waartoe het allermeest bijdraagt de hartelijke wijze waarop ik bij de familie Mulock Houwer, ads. res., ontvangen word. Mijn finantieele zorgen, de eenige zorgen die ik bijna heb, drukken mij ook minder zwaar dan zij wel eens gedaan hebben. Hoewel ik Herman nog geen enkele remise gedaan heb, zal ik daar spoedig mee kunnen beginnen. Ik ben goed op weg om zuinig te leeren worden, wie weet of ik niet met der tijd nog niet met een vetten spaarpot in Holland terug kom. Gij lacht daarmede, want gij weet nog niet hoeveel overleg er misschien bij mij zit. Ik begin zoo iets van dat overleg te ontdekken. Behalve mijn tractement reken ik op mijn dienstreis declaratiën. Ik heb onlangs dergelijke declaratie, f 400 groot, aan de Rekenkamer ingediend. Of zij mij die zal uitbetalen, is nog altijd kwestieus ...

Ik had me voorgenomen om in dezen brief reeds een begin te maken met een onderwerp dat mij eenige maanden lang overvloed van stof tot schrijven zal geven en waar ik mij met genoegen aan wijden zal, als ik de zekerheid maar heb dat U er eenig belang in zult stellen. Ik bedoel de beschrijving van het land, de eigenaardigheden van het Javaansche volk, de Javaansche aristocratie waarmede ik dagelijks in aanraking moet komen en eindelijk ook de wijze van bestuur. Daaruit zult U dan ook leeren kennen de eigentlijke werkkring van de controleur, die niet met een enkel woord te omschrijven is en waaraan ge U steeds nog een verkeerd denkbeeld zult gevormd hebben. Geen betrekking is er in Holland die eenigszins tot vergelijking kan dienen en dat maakt het zoo moeilijk om de niet-Indiërs op de hoogte te brengen. In dezen brief zal er evenwel, vrees ik, wel niet van komen, omdat ik nu een ander belangrijk onderwerp heb mede te deelen: de inspectie reis van den Resident nl. in deze afdeeling. De Resident van het gewest Samarang is de Heer Lammers van Toorenburg. Vroeger reeds van andere gewesten resident geweest, doch na de rampen die de afdeeling Demak in dit jaar getroffen hebben en die den voriger resident zijn ontslag hebben gekost, werd hij op zeer eervolle wijze met het bestuur dier moeilijke residentie belast. Hij heeft een jaarlijksch inkomen van f 21000 en bovendien f 6000 's jaars voor receptiegelden, benevens vrije woning. Die woning, een gouvernements gebouw, gelijkt veel op een paleis. 't Is dan ook de schoonste residentswoning op geheel Java. Hij resideert natuurlijk op de hoofdplaats van het gewest Samarang, doch moet minstens eenmaal 's jaars een inspectie reis doen in de verschillende afdeelingen der residentie, waarvan Grobogan er eene is. Sedert mijn plaatsing in deze afdeeling was de Resident nog niet hier geweest, doch nu, 14 dagen geleden, ontving ik officieel de aanschrijving van den ads. res. dat Z.HEG. de Resident voornemens was om twee

dagen later de reis naar deze afd. te ondernemen en waarbij ik uitgenoodigd werd om met Z.H. den Regent den Resident aan de grenzen der afdeeling (in dit geval het spoorwegstation Goendih) te verwelkomen. Op den bewusten morgen ten 7 uur kwam de Regent met zijn kostbaarste rijtuig, bespannen met de 4 postpaarden, mijn erf oprijden om mij af te halen. De regent had zijn netste plunje aan, zwarte pantalon, wit pieké vest met gouden knoopen, zwart lakense jas, ook met gouden knoopen, goud passement verlakte schoenen, dus geheel Hollandsche kleeding. Doch de fijn gebatikte hoofddoek en de sarong over de zwarte pantalon heen deden hem niet als de Hollandsche, doch als de inlandsche hoogst geplaatste ambtenaar kennen. Ik was in rok, wit piqué vest, witte pantalon en dito handschoenen, stapte bij den regent in den wagen en voort ging het naar het 4 uur van hier verwijderde station waar de Resident om 11 uur zou aankomen. Doch als gij denkt dat ik den geheelen morgen voor de komst van den Resident in dien warmen zwarten rok bleef zitten, dan hebt gij buiten de zoo nuttige witte jassen gerekend. Ik had mijn jongen vooruit een wit jasje in de wagen van den Regent laten leggen, en nauwelijks buiten de hoofdplaats Poerwodadie zei ik den Regent dat hij 't mij niet kwalijk nemen moest, doch dat ik 't verdraaide om den heelen morgen voor nog de Resident er was in dien warmen rok te blijven zitten. Ik trok de rok uit, de witte jas aan en bleef zoo tot 10 minuten voor de aankomst van den trein, toen ik aan het station mijn rok aanschoot en het witte jasje netjes liet wegstoppen onder de kussens van den reiswagen. De trein hield stil en de Kandjeng Besaar met den gouden pet, den gouden pajoeng en den vergulden hoofdoppasser kwam te voorschijn. Alles maakte plaats voor den halfgod. De regent trad op den resident toe om zijn compliment te maken en kreeg een handdrukje. Ik volgde om ook mijn compliment te maken (kreeg ook een handdruk). De resident stelde ons daarop zijn reisgenoot voor, den ads. res. van Kendal, die aan de inspectie zou deelnemen. Wij stapten daarop met ons vieren in den wagen, de resident en regent achterin, de ads. res. van Kendal en ik voor in, en daarop vertrokken wij onmiddellijk naar Poerwodadie waar de resident bij onzen ads. res. zou logeeren. Het was een belangwekkende optocht, de 4 paarden, als waren zij bewust van hun kostbaren vracht, holden over den weg. Voor het rijtuig uit galoppeerden 4 inlandsche grooten, evenzoo op zij aan weerskanten en achter het rijtuig een grooten stoet ruiters, allen in vollen galop. Om 12 uur reeds waren wij in de assistentresidenum (as. res. woning), waar wij allen afstapten en eenige glazen champagne met ijs een heerlijke verfrissching was. Een heerlijke tafel, door Mevrouw M. Houwer klaar gemaakt, wachtte ons daarop en liep gezellig ten einde. De resident dronk een glas wijn met Mevr. Houwer, daarna met den ads. res. en eindelijk ook met zijn ambtenaar t/b mijn persoontje. Met den Regent niet, maar deze gebruikt nooit spiritualiën. De resident is iemand van ruim 50 jaar, zwaar gebouwd, forsche stem en waardige houding. Bij den eersten ontmoeting heeft hij iets afgemeten deftigs, zooals een zoo hoog geplaatst persoon niet misstaat, doch spoedig leert men hem kennen als een vroolijke geestige man die heel wat kwinkslagen weet uit te kramen. Den volgenden dag, toen wij op tournee waren, vertelde hij anecdotes die ik niet gaarne hier op papier zou zetten, maar ons hartelijk deden lachen. Den dag

van zijn aankomst gingen wij niet verder op inspectie, de vlaggen wapperden te Poerw. van alle openbare gebouwen, de inlandsche muziek liet zich den geheelen dag hooren, zoodat er een recht groote gezelligheid heerschte. Den volgenden ochtend begon de inspectie. De Resident, de beide adsistenten-res., de Regent en ik alweer, met dezelfde statie waarmede hij der vorigen dag gekomen was. Wij zaten elk van die dagen van 7 uur tot 12 uur in den reiswagen, en stapten daarna uit bij een van de districtshoofden (wedono), waar gelogeerd zou worden. Veertien dagen tevoren wisten wedono's reeds dat de groote Heer bij hen logeeren zou en hadden geen kosten gespaard om het de gasten comfortable te maken. Een van die dagen logeerden wij bij een wedono waar 20 uren in den omtrek geen enkele Europeaan, geen enkele blanke woont, met recht dus in het diepste der binnenlanden van Java en toch was daar alles te vinden wat men te Batavia of Samarang aan een hoogen gast zou voorzetten, ja zelfs ijs dat hij van Samarang (30 uur afstand) had laten komen. Zulk een Wedono geniet echter zelf niet mee, want in tegenwoordigheid van den Resident of as. res. brengt de etiquette mee dat hij op zijn hurken zit. In tegenwoordigheid van den Regent zit de Wedono ook altijd op zijn hurken. In de mijne, zoolang dienstzaken duren, doch na afloop daarvan zeg ik hen meestal om een stoel te nemen en te gaan zitten. Zij blijven evenwel gehurkt totdat ik hun tot zitten verlof geef. Men vindt onder hen menschen van beschaving met wie het aangenaam verkeeren is, doch in tegenwoordigheid van Controleur of hoogen chefs voelen zij zich altijd min of meer gegeneerd. Die gegeneerdheid bestaat niet tegenover andere Europeanen, welke hooge stelling zij ook bekleeden. Het prestige van den ambtenaar bij het bestuur is zeer hoog. Van daar dat zij reizigers in de binnenlanden zooveel steun kunnen geven. Een bevel van ons wordt stipt opgevolgd. Een van de inspectiedagen maakten wij een tournee te paard, de resident voorop, daarna de assistent residenten, daarna ik, de Regent, en eindelijk een stoet van 100 inlandsche grooten en dorpshoofden (burgemeesters). De resident begon al spoedig zijn paard in galop te zetten en dus ook het geheele gevolg. Ge kunt U niet voorstellen welk een prachtig gezicht zulk een stoet van ruiters in de meest verscheidene costumes moet opleveren. Na eenige dagen was de inspectie afgeloopen, de groote Heer was tevreden en wij keerden naar Poerwodadie terug. De avond voor zijn vertrek reed de Resident uit om bij den Regent een bezoek af te leggen. Na een half uur keerde het rijtuig terug, het kwam nader en verbeeld U: mijn erf op. Ik zat juist in mijn voorgallerij te lezen. Wat was nu het geval? De Resident kwam ook bij mij een bezoek afleggen met de beide ads. residenten, een bezoek wat mij natuurlijk ten hoogste moest vereeren. Gij begrijpt dat ik niet weinig in mijn nopjes was met dergelijk vereerend bezoek. Den volgenden morgen keerde ZHEdG. naar Samarang terug, tot niet geringe vreugde van den as. res., van mij en ik geloof ook van alle inlandsche ambtenaren.

Juist terwijl ik dezen brief aan 't schrijven was, kwam de post aan en bracht mij een brief van Batavia waar ingesloten een brief van Vader, v. Sien en van M. v. Schalk dato: 16 Sept. 73. Groot genoegen was het mij die brieven te lezen. Het gaat U allen wel en

dat maakt ons gelukkig. Vader klaagt alleen over het onaangename weer. Nu, om van die onaangenaamheid verlost te zijn, weet ik er niets beter op, waarde Vader, dan dat gij maar eens een uitstapje naar Indië waagt. Het zal U hier bevallen, daarvoor sta ik U borg. Altijd warmte, geen verkoudheden, geen rhumatiek, de lekkere gekruide rijsttafel, fijne vruchten enz. zullen U weer jong maken. Sien heeft weer een van die brieven geschreven die ik bedoelde in het begin van mijn brief. Ik moet als ik te Samarang kom toch eens informeeren naar die Mej. Bakker. Ik kan mij haar nog zeer goed voorstellen. Ik vind het aardig van je, Sien, mij gedurig eens van B.G. wat te schrijven. Dat interesseert me zeer. De oplossing die men van het onschuldige naschrift je gegeven heeft, is nonsens, zooals gij misschien zelf wel zult begrepen hebben. Van Marie v. Schaïk is het zeer hartelijk dat ze mij eens geschreven heeft. Zeg haar voorloopig dank. Spoedig zal ik haar eens een hartelijk of hartig briefje schrijven. Krijg ik niets van den honig? Sien schrijft dat Johan wel eens dikwijls een lekkere boterham met honig zal gaan halen te Batavia. Nog al een aardig tochtje voor een boterham met honig. 't Spijt me erg dat Johan zoover van ons geplaatst is. Komt hij niet op Java terug, dan zou het jaren kunnen duren voor wij hem terug zien. Voor het overige kan ik hem gelukwenschen: Bangka is een lief eiland, Muntok een nette stad, waar veel Europeanen wonen. Met het oog op het fin. schijnt 't geen verbetering. Wanneer krijg ik toch portretten van Tonia, Hupkes, Sien, kleine Jan en kl. Toni? Ik zal telkens daarop terugkomen totdat gij eindelijk onzer ontfermt. Genoeg voor thans. U allen ten slotte een aangenamen voorspoedigen winter wenschende met veel ijs. Van ijs gesproken, het zal mij aangenaam zijn als mijn schaatsen met de noodige zorg bewaard worden.

Uw U liefhebbende zoon, broeder en zwager J.A Hardeman.

P.S. De drie ingesloten boombladeren zijn die van een chocoladeboom, koffieboom en Indische sina's appel, alle drie op mijn erf voorkomende. Ter onderscheiding staat op het eerste een C, op het tweede een K, op het derde een S.

Brief uit Batavia van H.J. Hardeman (oudste broer van J.A.)

Batavia, 20 Oct. 73

Waarde Vader, broers en zusters,

De brieven uit V. van 24 Aug. per Jason hebben wij gisteravond, toen wij op gebruikelijke wijze het welzijn der familie dronken, in goeden welstand ontvangen. Het doet ons n.t. veel genoegen te vernemen dat alle leden der familie en vooral Vader het welmaken. Het verwonderde mij eenigszins te lezen dat Ge U nog al ongerust maaktet over mijne galongesteldheid. Tot die ongerustheid geloof ik niet aanleiding gegeven te hebben. Hoe het ook zij, ik ben nu volkomen vrij van galachtige aandoeningen en meen dat te danken te hebben aan mijne reis van 21 dagen in de binnenlanden, waarvan ik met een verbazende eetlust en een pond drie aanwinst in gewicht teruggekomen ben. Sedert mijn 17de jaar herinner ik mij niet zoo gezond geweest te zijn als in de laatste drie weken. Jammer dat ik sedert een dag of acht zwaar verkouden ben, maar dat slijt hier spoedig. Als bruintje het eenigszins trekken kan, ga ik het volgend jaar weer op reis, al zijn de uitgaven grooter als ik oorspronkelijk dacht. (Ik heb f 200 uitgegeven en het vervoer langs den grooten postweg grootendeels vrij.) Het genoegen van de reis daargelaten heb ik aan mijne gezondheid voor veel meer dan f 200 geprofiteerd. Zonder een vast plan te volgen, ga ik een en ander van mijn reis vertellen. Ik zal maar neerschrijven wat mij onder de hand in de gedachte komt. Diegene Uwer die mijne reis na willen gaan op de kaart, kunnen daartoe gebruiken de atlas van Melville von Carnbeek (Preanger en Cheribon). Zaterdagmorgen 7 uur van den 30en Aug. wandelde ik, met den kleinen Johan, gevolgd door een bediende die mijn koffertje en valies droeg, naar de op een kwartier afstands van mijn huis gelegen spoorweghalte Pegansaan en nam daar voor mij plaats tot Buitenzorg en voor Joh tot Meester Cornelis, die met Papa een station wou meerijden. Van M.-C. kon hij per tram weer naar huis gaan. In den trein zaten reeds mijne reisgenooten, de Heeren Kunst, inspecteur L.O., Clavier, leeraar voor het Fransch en eene hulp-onderwijzeres die mee zou gaan tot Bandoeng om daar bij eene familie eenigen tijd voor hare gezondheid te gaan doorbrengen. Op den trein vond ik ook den reiswagen van den Heer Kunst, een grooten solieden Engelschen reiswagen met vier ruime plaatsen binnenin, twee achterop voor bedienden en een op den bok, naast den koetsier. Voor berging van bagage was op vernuftige wijze ruim gelegenheid. Om tien uur kwamen wij te Buitenzorg. Wij gingen daar terstond in de wagen zitten, die met den wagon waarop hij stond naar de helling gereden werd, vanwaar hij op den weg kon gerold worden. Bij de helling stonden een koetsier in gouvernements liverij, en twee loopers die achter op den wagen staanplaatsen vinden, reeds te wachten met zes vurige Preangerpaarden, die in een oogenblik voorgespannen waren. En voort ging het in suisende galop, Buitenzorg door en den weg op naar de bergen. Dat harde rijden kan evenwel niet lang duren, daar de weg een paal of drie verder reeds zoo begint te rijzen dat van de paarden in den regel niet meer dan een matigen draf kan gevorderd worden. Negen

paal van Buitenzorg, even voorbij het gezondheidsetablissement Gadok, worden de hellingen zoo steil dat de paarden het alleen niet meer afkunnen en geholpen worden door karbouwen (buffels): l, 2 tot 5 span, naar gelang van de steilte en de lengte van de bergen. Het gaat dan voetje voor voetje. De karbouw is wel een zeer sterk dier, maar alles behalve een harddraver. Op die wijze voortsukkelende bereikten wij om half twee het dorp (dessa) Poegoe, 3000 vt hoog, aan den voet van den berg-pas Poentjac, met den Panggerango en Gedeh (10500 voet) rechts en den Mega-mengdoeng links, na reeds driemaal van paarden verwisseld te hebben. Het verwisselen van paarden geschiedt om de 5 a 6 paal. Zoo'n afstand wordt een post genoemd, en is, daar er drie paal op een uur gaans gaan, ongeveer 2 uur lang. Te Poegoe poseerden wij een uurtje, om den meegenomen mondvoorraad eens aan te spreken. Bij drieën stapten wij weder in en begonnen toen spoedig onze voor die dag steilste helling tegen de Poentjac op. Over een afstand van tweeënhalve paal stijgt men daar 2000 voet (6 maal de hoogte van den Dom te U.). Ik ging op de bok zitten om te beter de onbeschrijflijke schoone natuur te genieten. Wij hadden, behalve die zes paarden, 10 karbouwen voor den wagen, dus 16 viervoeters, die 2 aan 2 door een oppasser, ieder van een korten zweep voorzien, begeleid worden. Met die zweepen moet onophoudelijk geklapt worden om een wagen, die soms van den berg af komt hollen, en ons door de bogten in den weg niet tijdig ziet, te waarschuwen. Eene zonderlinge gewaarwording als men zich van de bok uit door 16 beesten ziet en voelt voorttrekken. Eer wij den top bereikten, moesten wij nog 2 maal van karbouwen verwisselen. Ik heb immers reeds geschreven dat ik in de paasch vacantie denzelfden berg met vrouw en kinderen met succes te voet beklommen heb. Om vijf uur waren wij boven en troffen het zeer met het vergezicht over de Preanger. Wij namen onder den koepel plaats en dronken om ons te verwarmen een heerlijk en stevig glas champagne. Tenslotte ledigde ik er nog een op het welzijn der familie en in het bijzonder op Vader Evertsen, die juist dien dag jarig was. Van de Poentjac af tot Sindanglaya gaat het weder eenige voeten naar beneden, in het eerst zoo steil en met zulke gevaarlijke kronkelingen langs diepe ravijnen dat ik als huisvader van vrouw en kinderen voorstelde een half uurtje te voet te gaan en den wagen maar tot het eind van de eerste helling vooruit te laten hollen. Ik was een beetje ongerust, omdat een maand of wat geleden een ongeluk gebeurd was met een wagen, waarbij in de snelste vaart den borstriem van het achterspan brak. De koetsier kon toen den wagen noch sturen, noch tegenhouden, met het gevolg dat de wagen op het punt was in het ravijn (een 200 vt diep) te storten en de reiziger die er uitsprong, zijn been brak en voor dood in eene struik bleef hangen. Later heb ik mij meer aan dat woeste rijden gewend, te gemakkelijker omdat het eene groote zeldzaamheid is dat men van ongelukken hoort. Dit zal hem grootendeels wel zitten in de bewonderenswaardige ervarenheid van de koetsiers. Ik heb verder de geheele reis op de bok gezeten (om goed rond te kunnen zien) en moest mij gedurig verbazen over de handigheid van den koetsier. Verbeeldt U dat hij alleen hanteert zes leidsels (voor elk span twee), een groote zweep om het voor en tusschenspan te kunnen raken en eene korte zweep voor het achterspan. Op eene niet al te ongelijke weg, met niet te

sterke bogten, doet hij het alleen met de handen af, maar bij eene sterke daling met bogten pakt hij twee of vier leidsels met de toonen van de voeten, houdt het achterspan in het eerst in, om het langzamerhand te laten glippen en jaagt de andere paarden met een eigenaardig gegil en zweepslagen als pistoolschoten in vliegende ren vooruit, daarbij zoo nauwkeurig sturende dat de disselboom voortdurend precies op het midden van den weg blijft. Ik dacht telkens: ik wenschte dat IJzak Weppelman dat eens zag, of deze dat ook zoo zou kunnen. De snelheid waarmede gereden wordt, wanneer er geen hellingen ter beklimming zijn, is zoo groot, dat wij geregeld (op het horologie af) 1 paal in vier minuten maakten, d.i. een uur in 12 minuten. Met het verspannen erbij 15 minuten. Na deze uitweiding kom ik op de voortzetting der reis terug. Om zes uur waren wij te Sindanglaya, 3500 hoog en 63 paal van Batavia, 24 paal van Buitenzorg. Van Sindanglaya zelf deel ik niets mede, omdat ik meen er vroeger al eens over geschreven te hebben. Wij bleven daar anderhalve dag om gelegenheid te vinden een paar uitstapjes te maken. Zondag morgen 6 uur (31 Aug) ging ik met Clavier op het pad om naar Tji-Bodas en naar Tji-Burin te wandelen. Te Tji-Bodas vindt men een uitgestrekt park, onderdeel van den grooten plantentuin te Buitenzorg en bestemd om die planten te teelen waarvoor het te Buitenzorg nog te warm is. Het ligt ongeveer 5000 vt hoog op de helling van den Panggerango en men teelt er behalve veel andere, alle Hollandsche vruchten. Tji-Burin ligt nog een paar duizend voet hooger, in de nabijheid van den (...) Pangerango en de Gedeh, en is beroemd om een driedubbelen waterval, die van een loodrechte rotswand, op de schilderachtigste wijze met planten bekleed, naar mijne schatting ter hoogte van 200 voet naar beneden stort. Ik betwijfel of de beste beschrijving, gesteund door uitmuntende teekeningen, in staat zou zijn slechts een flaauwen indruk te geven van het overweldigend schoone en majestueuze dat de natuur hier den waarnemer aanbiedt. Clavier en ik stonden in stilzwijgende bewondering verzonken ...

Maar geen woord meer daarover: ik kan toch niet uitspreken wat onuitspreeklijk is. Over schoone natuurtooneelen heb ik op mijne reis bijna dagelijks ontmoet, maar om dezelfde reden zwijg ik er verder over, of vermeld ten hoogstens terloops met een enkel woord.

Om half een waren wij na eene geforceerde marsch van ruim 2 1/2 uur, altijd bergaf, in het hotel terug, Clavier hijgende en blazende en vloekende dat ik hem voor zulke tochten niet meer meekreeg. (De man weegt 180 pond.) Den volgenden morgen zeer vroeg heb ik eene wandeling gemaakt naar Tji-Panas, een warme bron in de nabijheid van een buiten van den G.G. van denzelfden naam en vandaar uit naar een heuvel van 700 vt die naar alle richtingen panorama's te aanschouwen geeft die overheerlijk zijn. Het gezicht van den Grebbenberg zou er een flaauw idee van geven, zoo men van daar tegenover zich zag het hooggebergte dat met zijn kruinen door de wolken boort. Om half negen moest ik mij losscheuren, omdat de postpaarden ten 10 uur besteld waren en ik nog moest pakken en ontbijten. Om 10 uur ving de reis naar het 52 paal verder gelegen Bandong aan (115 paal van Batavia). Eerst tot Tjandjoer, 12 paal verder, oude

hoofdplaats der Preanger, dat 1200 vt lager ligt dan Sindanglaja. De weg biedt weer menigte van schoone gezichtspunten aan. Digt bij de 1ste post voorbij Sindanglaja te Patjel vindt men een merkwaardige bron, die langs den weg en op den weg ontspringt. Op die plaats is de weg over een afstand van 100 El altijd zoo nat of het geplasregend heeft en stroomt het water dat uit den weg opborrelt voortdurend zijdelings af. Te Tjandjoer stapten wij aan het logement uit om daar de rijsttafel te gebruiken die wij per telegram besteld hadden. De kastelein had de brutaliteit ons daarvoor, zonder wijn, f 3,50 per persoon te laten betalen (1 gld. is de gewone prijs). Om 2 uur verlieten wij Tjandjoer. De weg naar Bandong levert weder veel merkwaardigs op. Van Tjandjoer af tot Radja Mandala toe, afstand ± 14 paal, is de weg, hoe schoon de gezichten ook zijn, geaccidenteerd. Men gaat in het geheel slechts een 500 vt met geringe hellingen opwaarts. Op 3/4 van den weg evenwel moet men de rivier Tji-Sokkan over, die door eene kloof stroomt van meer dan 600 vt diepte. Om tot de hoogte van het watervlak te kunnen afdalen, waar men eene brug vindt, heeft men aan weerskanten met veel kronkelingen een weg moeten uitkappen in een bodem die uit het hardste graniet bestaat. Inderdaad een reuzenwerk, vóór de doorboring van den Mont-Cenis onovertroffen. Stel u voor: een sterk hellenden steenweg met steile rotswanden aan weerskanten, te hooger naarmate men dieper komt, en met kronkelingen, hier en daar zoo kort dat men waant op den bodem van eene reusachtige put te zijn en dat door menschenhanden daargesteld. De weg is zoo steil dat maar enkele koetsiers er af durven rijden. Vandaar dat men meestal de paarden afspant en achter aan de wagen een kabeltouw van ± 150 voet lengte vastmaakt dat om langs den weg geplaatste palen wordt geslagen, om met behulp van een 30 tal koelies den wagen langzaam naar beneden te laten. De rivier zelf stormt met ontembare vaart onder de brug door, over en door keisteenen waarvan sommige eene verbazende grootte hebben. Aan de overkant van de rivier wordt de wagen weer met acht karbouwen weder boven getrokken. Even van Radja Mandala passeert men den Tji-Tarum, een der grootste Javasche rivieren, in een pont. Voorbij Radja Mandala begint het steile klimmen weder tegen het randgebergte van de Bandongsche hoogvlakte op. Bandong ligt nl. in het midden van eene vlakte van 2400 vt hoogte, van alle zijden door bergen omgeven, waarvan sommige een hoogte van bij de 7000 vt bereiken. De grootste diameter van die vlakte bedraagt ongeveer 8 uur gaans. Men kan zich daar moeilijk voorstellen zoo hoog boven de zee te zijn, daar de bodem b.v. even vlak is als in Zuid-Holland.

Aan de temperatuur is het evenwel zeer merkbaar: de avonden, nachten en morgen zijn zeer koel en overdag wordt de warmte zelden drukkend (zooals in Holland op een mooijen lentedag). Dat deel van het randgebergte dat wij passeerden om de vlakte te bereiken, was weder overheerlijk schoon, en met geheel ander voorkomen dan dat der bergen die ik tot nu toe waargenomen had. Het meest interesseerden mij de grillige vormen der op vele plaatsen loodrechte bergwanden die in de verte zich voordeden als ruïnen van reusachtige middeleeuwsche kasteelen. Ondertusschen begon de avond te vallen en daardoor genoten wij al het schoons in dubbele mate. De natuurtafereelen in

de tropische gewesten doen zich toch het schoonst voor wanneer de zon digt bij de horizon staat. Om 6 1/4 uur hadden wij de hoogvlakte bereikt en waren wij nog 13 paal (ruim 4 uur) van Bandong verwijderd. Wij vreesden te Bandong den hond in de pot te zullen vinden (7 uur middagmalen). Wij rekenden evenwel buiten onze rossen, de koetsier en den volkomen horizontalen weg dien wij voor ons hadden. Binnen het uur stonden wij stil voor het logement en hadden, na in der haast een bittertje gepakt te hebben, ons maar aan tafel te zetten om onze magen naar den vollen eisch tot hun recht te laten komen.

Den volgenden ochtend (dinsdag 2 September) stonden wij zeer vroeg op, brandend nieuwsgierig om wat van Bandong te zien. Bandong is toch een der grootste inlandsche steden of plaatsen en zoo eene had ik nog nooit bezocht.

3 Dec.

In weken heb ik niets aan dezen brief kunnen doen. Verbeeldt U: er zijn 2 leeraren ziek, wier uren door de andere waargenomen moeten worden, zoodat ik geen morgenuren meer vrij heb. Daarbij zijn er eenige leerlingen ziek geweest, die daardoor geruimen tijd mijne lessen gemist hebben. Ik acht mij verplicht (zonder betaling) het verzuimde 's avonds met hen in te halen. In 't kort, ik zie geen kans dezen brief binnen weinig tijds volgens het opgezette bestek af te maken. Ik bepaal er mij derhalve toe verder een kort overzicht van mijne reis te geven.

Te Bandong zijn wij gebleven tot Woensdagmiddag 3 September. Van mijn verblijf aldaar maakte ik gebruik om eenige kennissen te bezoeken, nieuwe kennissen aan te knoopen en Bandong te bezichtigen. Ik houd het er maar voor dat Johan U al wel eens eene beschrijving van eene inlandsche hoofdplaats gegeven heeft en kan mij daardoor ontslagen rekenen van de taak er eene van Bandong te geven. Van Bandong ging het naar Soemadang, 's middags ten 12 uur. Bij de eerste post trof ons een leelijk koopje. Wij ontmoetten even van te voren, met postpaarden reizend, den chef van de geneeskundige dienst, die gehoord had dat wij dinsdags door zouden reizen, wat hij ook van plan was. Hij had nu een dag uitgesteld om van elkander geen hinder te hebben in het gebruik der postpaarden. Om dezelfde reden hadden wij evenwel onze reis ook uitgesteld, zoodat wij elkander nu toch ontmoetten. Daar er nu aan elk poststation slechts twee stel paarden is, een voor de brievenpost en een voor reizigers, moesten wij wachten tot de paarden die de heer Reiche (zoo heette de chef) gebruikt had, uitgerust waren. Vier uur moesten wij onder de postloods wachten, tenzij wij verkozen bij een inlander zoo lang in huis te trekken. Gelukkig vond ik in de buurt eene tafel en vier stoelen en liet die onder de loods brengen. Onder het gebruik van een glas klapperwater met cognac en bij een robbertje whist is ons de tijd ten slotte nog kort gevallen. Ons spel werd met de grootste belangstelling bijgewoond door honderden inlanders die ons met verbazing stonden aan te gapen en zeker nog nooit een spel kaarten gezien hadden. Om drie uur gelukte het ons den postmandoer (inlandsche

postmeester) te bewegen te laten inspannen, zoodat wij nog kans hadden vóór den donker te Soemadang te zijn en niets van de uitzichten te verliezen. Want de weg die nu aankwam, overtreft alles in indrukwekkende schoonheid wat wij tot nu toe genoten hadden. Soemadang is een lief plaatsje, allerheerlijkst te midden der bergen gelegen. Wij kwamen er juist vroeg genoeg om het nog eens door te wandelen. Den volgende middag 12 uur, donderdag 4 Sept., vertrokken wij naar het 74 paal verder gelegen Cheribon.

Die reis was de grootste die wij op een dag maakten. 's Avonds om 10 uur kwamen wij, vrij moe, aan, vooral omdat de laatste 33 paal zeer eentoonig waren, voort durend een rechte verveelende weg door vlak land, aan weerszijden begrensd door niets dan rijst en suikervelden. Wij zagen er evenwel niet veel van, want het was donker. Dat beetje maneschijn dat er nog was, werd door wolken onderschept. Te Cheribon bleven Cl. en ik een dag stil om gelegenheid te hebben den Resident een bezoek te brengen en de noodige maatregelen te nemen voor de reis naar binnenlanden van Cheribon. Voor de Resident had ik een aanbevelingsbrief van den Heer der Kinderen, lid van den Raad van Indië. Door dien brief waren wij zeer welkom. Wij dankten daaraan aanbevelingsbrieven no. l van den Resident aan de Assistent residenten in Cheribon, zoodat wij zeker waren door de geheele Residentie heen, niet alleen van de Ass. Res., maar ook van de Regenten, Wedono's enz. alle medewerking en gastvrijheid te ondervinden.

Zaterdag 6 Sept. vertrokken Clavier en ik (den Hr. Kunst, die scholen moest inspecteren, achterlatend) naar de hoofdplaats van de Assist. Res. Koeningan en vonden daar bij den Ass. Res. Strickwerda en den Regent Raden Toemenggoeng Brata Ningrot het meest hupsche onthaal. Gedurende een achttal dagen zijn wij met die heeren voortdurend op tournee geweest door de afd. Jammer dat wij niet langer konden blijven, daar voor het bezichtigen van de geheele afd. ruim 14 dagen noodig is. Hoe het op zulke rondreizen toegaat, zult Ge van Johan al wel weten. Ik meen ten minste dat hij u eene tournee reeds vrij uitvoerig beschreven heeft. De rondreis die wij maakten, werd voor den vorm als eene dienstreis beschouwd, maar was inderdaad eene pleizier reis ter eere van Cl. en mij. Niets werd nagelaten om het ons aangenaam te maken. Jagten op herten, tijgers, (Op eene wilde varkens jacht moest ik mij op dringend verzoek van den Patti toch ook een geweer laten nadragen. Op zijn aanhouden heb ik een schot gele (het eenige in mijn leven) en - o wonder - een wild zwijn voor den kop geschoten)), wilde varkens, schuttersfeesten enz. en overdag gamelangspel enz., des avonds fijne maaltijden in de pasanggrahan, zitten te paard bij het heerlijkste weder door eene schoone natuur: genoeg niet waar om al onze tijd in beslag te nemen en ons bijna de gelegenheid te benemen tot ons zelven te komen. Ware het niet geweest ik 22 Sept. te Batavia terug moest zijn, dan zou ik Koeningan de eerste 14 dagen nog niet verlaten hebben, om daarna gebruik te maken van de aanbevelingen voor de Ass. Res. van Tji-Amés en Madjalenka. Na een 8 daagsch verblijf moesten wij evenwel ons haasten terug te komen naar Cheribon en den Res. de

ongebruikte brieven tot ons leedwezen terug geven. Zondag 14 Sept. vertrokken wij weder van Cheribon en kwamen den 17 terug te Bandong. Vandaar heb ik een paar uitstapje gedaan naar eene kinatuin en naar den vuurspuwenden berg Tangkoeban Prahoe. Het beschrijven van die uitstapjes zou mij alleen stof geven voor een paar groote brieven, vooral die naar den vulkaan, maar ik moet verder. 20 Sept. 's avonds 7 uur verliet ik Bandong op de bok van de postkar (Kunst bleef nog eenige dagen te Bandong en te Sindanglaya) en kwam, na den geheelen nacht doorgereisd te hebben, den volgenden dag nog even tijdig aan het station te Buitenzorg. Een paar uur sporens bracht mij 's middags 5 uur weder bij vrouw en kinderen terug. Zij schrokken wel een beetje van mij. Wanneer men 22 uren aan een stuk gereisd heeft, dan ziet men er niet zeer aanpakkerig uit. Daarbij liep ik mank door het stuk loopen mijner voeten bij het beklimmen der Tangkoeb Prahoe en had een open wond aan mijn derrière, ter grootte van een vuist, ten gevolge van het onpractische zadel van een paard dat ik te Bandong bereden had. Mijn vrouw keek wel een beetje leelijk dat ze haar man in zulk eene niet te presenteeren staat terug ontving. Toen ik me evenwel geadoniseerd had, en zij mijn kleur en dikke wangen opmerkte, gaf zij toch toe dat zoo'n reisje voor een man geen kwaad kan.

En hiermede moet de reisgeschiedenis uit zijn. Kon ik zoo snel en duidelijk schrijven als vertellen, ik verzeker U, ik had U 25 maal zooveel geschreven. Het ontbrekende zal ik maar voegen bij alles wat ik te vertellen heb, wanneer ik de familie in Holland eens kom opzoeken. Vergeef mij thans s.v.p. alles wat er op vorm en inhoud aan te merken is. Als ge getuige geweest waart van de allerlei hindernissen die mij belemmerden, dan kreeg ik misschien nog een pluimpje.

7 Dec.

De westmousson is plotseling met volle kracht ingevallen. Wij hebben thans heerlijk koel weer. Moge de weersverandering van gunstigen invloed zijn op de heerschende ziekte. De kinderen hebben nog nimmer zoo'n voordeeligen St. Nicolaas gehad als dit jaar. Van Neef Johan hebben zij gekregen een prachtig stuk speelgoed: een kinderwagentje met pop, en zelfbewegende voortduwende kindermeid. Van Mevr. Wegener een stapel speelgoed, dat, ingepakt, door twee bedienden getorscht werd. Voor Toni was er onder andere een zeer groote wassen pop met natuurlijk haar en mechaniek. Ik heb nooit een kind zoo opgewonden gezien als haar toen zij een en ander in handen kreeg. Zij kreeg het op de zenuwen van blijdschap. Juist toen wij op St. Nikolaas avond blij en vrolijk waren met de kinderen, kreeg Mien een brief van hare zuster uit Utrecht, waardoor zij zich nog al ongerust maakte over de gezondheidstoestand harer ouders. Toen was het pleizier natuurlijk uit.

Ik heb nog geen gelegenheid gehad van Hasselt te antwoorden op zijn aan mij gerichten brief aan Johan. Ik heb in der tijd beide aan Johan toegezonden, maar deze heeft ze nooit ontvangen, zoodat zij verloren zijn. Daar van Hasselt deze toch te lezen

krijgt, maak ik van deze gelegenheid gebruik om hem geluk te wenschen met zijn 37en verjaardag. Daar ik dezen eerst aan broer Johan zend zal het wel een paar maanden aanloopen eer Gij deze ontvangt. Ik hoop dat Gij dan de portretten en wat er bij hoort reeds ontvangen hebt. Zij gaan aanstaanden Woensdag weg. Met hartelijke groeten aan allen

Uw U liefh.

H.J. Hardeman, Terug gezinspagina

Vervolg brieven van J.A. Hardeman Poerwodadi 15 Nov. 73

Waarde Vader, broers en Zusters,

't Is al weer eenige dagen over den vastgestelden schrijftijd. Wijt de schuld niet aan mij, want in den dienst kan men niet altijd zooals men wil en vooral in den laatsten tijd door de vele werkzaamheden. 't Gaat bij ons als bij Hupkes winkel: wij kennen een slappen tijd en een drukken tijd. Het laatst gedeelte van het jaar hoort tot onzen drukken tijd. Politiek verslag, cultuurverslag en een tiental andere verslagen moeten aan het eind van het jaar aan de Regering worden ingediend.

De genoeglijke brieven van Vader en Sien, gedateerd medio Oct., heb ik met waar genot gelezen. Het is een vreugdendag voor me wanneer Hollandsche brieven aankomen. Leed doet 't me dat ik de vorige keer door iets over tijd geschreven te hebben, reden heb gegeven tot ongerustheid aan Uw zijde. Sien's opmerking dat er brieven moeten verloren zijn is juist. Nooit heb ik langer dan 6 weken met schrijven gewacht. 't Is een onaangenaam iets, wanneer ik een grooten zendbrief verzend niet de zekerheid te hebben dat die aan het adres terecht komt. Tusschen Batavia en hier zijn ook reeds eenige brieven verloren geraakt, o.a. 2 van v. Hasselt, die Herman mij ter lezing zond. De brievenposterijen zijn hier in Indië nog niet zoo goed georganiseerd als in Holland, waar 't verloren raken van brieven tot de zeldzaamheden hoort. Van Herman ontving ik gisteren nog brieven: alles is daar wel. Hij zond mij o.a. zijn grooten zendbrief ter lezing, waarbij ik de opmerking maak dat zijn beschrijving wel wat vluchtig is. Hij heeft een dergelijke uitgebreide reis gemaakt dat er een boekdeel over te schrijven was en hij beter gedaan had in verschillende brieven het onderwerp te behandelen. Mijn beschrijving over land en volk begint dit keer nog niet. Ik stel Uw geduld wel op de proef, niet waar? Doch als ik eenmaal begin, dan zal ik zorg dragen dat ge tevreden zijt. Vanavond heb ik er den tijd niet toe, ik ga een aangenaam partijtje bij den as. res. Bijwonen. Morgen ga ik op tournee. Woensdag weer en donderdag moet de brief weg. Vandaag is 't Maandag en overmorgen ga ik op een grooten tijgerjacht, georganiseerd door den as. res., die zelf deel van den jacht uitmaakt. Duizend menschen zijn opgeroepen om de noodige voorzorgen te nemen. Ik hoop Woensdagavond niet te vermoeid te zijn om U een uitvoerige beschrijving van dergelijke jacht te geven. Gevaar bestaat er voor ons natuurlijk weinig. In de vorige week heb ik voor 't eerst in mijn leven de gewichtige functie bekleed van examinator en kan u verzekeren dat de gewaarwording aangenamer is dan zelf examen te doen. Het jaarlijksche examen van de inlandsche school had nl. plaats, geleid door den president en secretaris van de inlandsche school-kommissie (as. res. en ik), in tegenwoordigheid van de leden, de hooge inlandsche ambtenaren en een talrijk publiek. De as. res., ik en de griffier van Grobogi namen het examen af dat twee dagen duurde en over alle vakken van het uitgebreid lager onderwijs liep. Bovendien het landmeten en het teekenen. Mijn vragen gaven nog al aanleiding tot hilariteit door de schijnbare groote gemakkelijke en bij slot van rekening bleek dan dat niemand er uit kon komen. De

onderwijzer, een inlander, doch bekwamer dan menig hollandsch onderwijzer, staat onder ons toezicht en wij moesten hem de opmerking maken dat zijn leerlingen wel veel wisten doch weinig begrepen. Voor rekenen, schrijven en teekenen hebben de inlanders over 't algemeen een buitengewonen aanleg. Mijn eerste schrijver heeft een hand zoo fraai als ik zelden in Holland zag. Dat hier alles op den duur goed blijft gaan, behoef ik wel niet mede te deelen. Ik ben bijna een jaar in Indië, die tijd is aangenaam en spoedig voorbijgevlogen. Hoewel niet dikker geworden, heb ik mijn oude gewicht zoo tamelijk behouden. Toevallig was ik van morgen in de gelegenheid mij te laten wegen: ik haalde 130 pond. 't Zwaarst heb ik ooit in Holland gewogen 134, dus het verlies is gering. Van Johan ontving ik gisteren nog een brief uit Muntok. 't Bevalt hem op het eiland Bangka minder goed dan te Bekassie, doch wanneer hij een jaar daar geweest is, kan hij wel weer op overplaatsing hopen, b.v. naar Sumatra's westkust, waar 't een heerlijk leven is, minstens even goed als op Java.

Dank voor Vader en Sien's hartelijke felicitatiën op mijn verjaardag. Ik zal te beginnen met l Jan 1874 ook Uwer verjaardagen geregeld volgen. En om te toonen dat 't me ernst is, begin ik met U waarde v. Hasselt van harte geluk te wenschen met Uw 37en verjaardag. Leef lang, U zelven en ons allen tot genoegen te kunnen zijn. Werk U gauw uit de zorgen om spoedig het buitentje bij Velp te kunnen betrekken. Ik ben wel verlangend wie van ons allen 't eerst 't buitentje bij Velp zal bezitten. Ik zal wel achteraan komen, doch komen doe ik, dat staat vast.

Onze tijger jacht is afgeloopen doch helaas vruchteloos. De talrijke tijgers op het terrein waar wij jaagden en die de bevolking veel overlast doen, lieten zich dien morgen niet zien. Spoedig volgt een tweede jacht, misschien dan beter. Het eenige groote wild dat wij dien dag schoten, waren een paar wilde varkens. Toch vind ik 't wel interessant U een korte beschrijving van die jacht te geven. Reeds dagen te voren was alles in gereedheid gebracht. Ik had een groot mooi geweer ter leen gekregen, met dubbele loop, en oefende mij reeds in 't schieten met kruid en lood. Eens schoot ik op 100 pas den kogel door een drievingerdik deur en aan de andere kant bleef de kogel een duim diep in een muur zitten. Zulke kogeltjes zijn wel geschikt om tijgers te vellen. Toen de laatsten dag aankwam, zakte de moed mij wel een beetje in de schoenen, doch ik had gezegd te zullen meegaan en wou toen niet achterblijven. Woensdagmorgen dan om 4 uur bij helderen maneschijn vereenigden wij ons bij den as. res. In 't geheel waren er 10 Europesche jagers, nl. al de heeren van Poerw. 't Was een belangwekkend gezicht ons allen daar te zien staan met geladen geweren over de schouder, ieder een geladen revolver in den gordel en menigeen nog een hartsvanger of dolk bij zich. 't Was of we ten oorlog trokken. Twee wagens, elk met 4 paarden bespannen, namen ons op en voort ging 't naar het 2 uur verwijderde wildbosch. 't Begon te schemeren toen wij daar aankwamen. Aan den rand van het bosch bewogen zich honderden inlanders, met lansen en pieken gewapend en inlandsche hoofden met geweren. Aan de rustplaats was een tent opgeslagen, waar wij ons aan een ferm ontbijt en een goed glas courage water te goed deden. Voort ging het nu te voet het bosch in.

Van zulk een Indisch bosch kunt gij u, Hollanders met Uw struikboschjes, geen voorstelling vormen. Hoornen van reusachtige grootte, honderden jaren oud, kleinere boomen, struikgewas, hoog (...)(de geliefkoosde plaats van tijgers), alles mengt zich in verschrikkelijke wildheid dooreen. Zulke bosschen worden nooit door menschen betreden dan bij een gelegenheid als dezen. Geen enkele zonnestraal is in staat door het dichte bladergroen heen te breken, de rust die in zulk woud heerscht, het bewustzijn dat daar zich de koning der dieren beweegt, waarvoor wij menschen beducht zijn, maakte een onbeschrijflijke indruk. Na een marsch van een half uur bereikten wij de plaats waar wij ons op post moesten stellen. Een tijger treden wij niet in eerlijken strijd te gemoet, hij bewege zich bij den grond, doch wij durven daar ons niet aan wagen, de kansen zouden ons ongunstig zijn. Daartoe waren ook in dit geval verschillende boomen op een 5 minuten afstand van elkander in gereedheid gebracht om ons op te nemen. In elk der boomen was nl. in den top een kleine zitplaats in gereedheid gebracht voor den jager. Een van ons, de griffier bij den rechtbank, de gevaarlijke standplaats ziende die voor den tijger toch bereikbaar was, de tijger doet vervaarlijke sprongen zooals gij weet, liet den moed zakken en besloot terug te keeren. Ik had daar ook veel lust in, doch zat nu eenmaal in het schuitje en hield me ferm. Een ladder bracht me in den boom voor mij bestemd, ik ging op een der takken zitten, lag mijn geweer en revolver naast me neer en leefde nu in afwachting, natuurlijk alles behalve gerust. Drie uren stond of zat ik daar alleen met mijn gevaarlijke wapenen naast me, zonder eenig geluid te vernemen. De jagers in mijn buurt waren te ver af om je te kunnen toespreken. Eindelijk hoorde ik in de verte het doffe geluid van het geschreeuw der duizend drijvers die het wild moest opjagen en steeds nader en nader kwamen. Mijn oogen waren voortdurend in beweging om op te letten, doch zag niets komen. In mijn buurt vielen een paar schoten, het waren een paar varkens die daar geraakt werden. Nog een uur en de drijvers waren in onze nabijheid, de jacht was afgeloopen en allen teleurgesteld. De volgende teekening maakt U duidelijk hoe de drijf jacht geschiedt

De figuren hierboven stelt het bosch voor van eenige uren in omtrek, de zwarte punten boven aan de drijvers, die met pieken en lanzen gewapend door een vervaarlijk geschreeuw het wild opdrijven. De streepjes onderaan stellen de boomen voor, waarin wij jagers gezeten waren. Gij begrijpt uit de teekening dat alle wild op die wijze naar de jager gedreven wordt, want de drijvers loopen langzaam in een kring vooruit naar het middenpunt. Zijn de drijvers aan het middenpunt, dan is de jacht afgeloopen. Zulke jacht zegt iets meer als in Veenendaal hazen en vogels te gaan schieten. Ik verlang nu reeds naar een tweede jacht, want het idee van gevaar maakt een jacht in Indië zoo prikkelend. Een tijger in het wild te zien, moet een schouwspel zijn. De Heer Adema, die bij den as. res. logeerde en een ervaren tijgerjager is, vertelde ons dat geen enkel jager, wanneer hij in de verte den tijger hoort aanrennen met zijn woest gebrul, zijn volkomen bedaardheid behoudt. Een ongevoelde huivering gaat de beste jager door de leden. Ziedaar het relaas over mijn eersten tijger jacht. Ik hoop spoedig een

interessanter relaas te geven, wanneer wij werkelijk een tijger geschoten hebben. Want nu zal vader er zeker een grapje van maken en zeggen: zoo kunnen we in 't Veen ook wel, een tijger jacht aanleggen als er toch geen gezien worden. Doch wacht maar, misschien breng ik U wel eens een mooie tijgerhuid mede. En nu, vaart allen van harte wel, verheugt U, zooals ik, in goede gezondheid en opgeruimdheid. Spoedig schrijf ik meer.

Uw U liefhebbende zoon en broer

J.A. Hardeman.

NASCHRIFT

Reeds had ik de anderen brieven in het envelop gesloten, toen ik vanmiddag verrast werd door een brief van Batavia, waarin gesloten brieven van Vader en Sien, gedateerd 4 Nov. Goddank, waarde Vader, dat gij Uw ongesteldheid weer spoedig te boven zijt gekomen. Uit Uw en Sien's brief merk ik tot mijn genoegen dat we ons niet in 't minste meer behoeven ongerust te maken. Wij hadden niets van ziekte gehoord en nu alles weer in orde is, verheug ik me dat wij er niets van geweten hebben alvorens U weer hersteld waart. Sien's brief aan Herman en mij met het meest genoegen gelezen. Gij Sien weet 't juiste punt te treffen waar men ons in Indië aangenaam kan zijn, het takje dat uit den brief kwam vallen is een poesaka voor me. Het zal trouw in den album bewaard worden. Stuur bij tijden mij meer zulke oogenschijnlijke nietigheden, die voor ons de grootste waarde hebben. Trui stuurde me onlangs een paar viooltjes uit haar tuin. Ik heb ze ook zorgvuldig bewaard.

Wanneer komen de portretten? Zijt nogmaals, waarde Vader en verdere familie, een aangenamen gelukkigen winter toegewenscht door Uw liefh. zoon enz. J.A. Hardeman.

Poerwodadi, 12 Mrt 74

Waarde Vader, Zusters en Zwagers,

Wel hebt ge reden nu verstoord op mij te zijn dat ik u allen zoo lang liet wachten eer ik iets van me deed merken, en, zult ge zeker reeds gezegd hebben, dat ik op het laatst wel geheel de familie zou gaan vergeten. Geloof niet dat voor het laatste ooit gevaar bestaat. Sedert ik in Indië ben, gevoel ik meer dan ooit dat ik veel familiezwak heb. Ik durf zeggen dat er haast geen dag voorbij gaat dat ik niet aan een van U allen denk en het groote portret van Vader, dat in mijn slaapkamer hangt, komt mij dagelijks onder de oogen. 23 Dec. Is, meen ik, mijn laatste brief gedateerd. Sedert dien tijd kwam er tot heden niet van schrijven. Ik zal U verklaren hoe ik daarin door de omstandigheden verhinderd ben geweest. Gij moet nl. weten dat ik de maand Januari van dit jaar niet op Poerwodadi heb doorgebracht, maar op de bergen, om een tijdlang van de koele lucht te profiteren. De volgende omstandigheden brachten mij ertoe om eens een dergelijk uitstapje te maken. De ads. resident en familie zou het eerste gedeelte van de maand Januari te (...) gaan doorbrengen, de ads. res. voor enige dagen slechts, Mevr. en overige familie voor langeren tijd. Ik had dus het vooruitzicht een ongezelligen tijd te Poerwodadi te moeten doorbrengen. Bovendien werd ik in den laatsten tijd een weinig door koorts geplaagd, een kwaal waaraan men in de warme streken bijna altijd, doch zonder eenig gevaar, onderworpen is en waarvoor de docter dan gaarne een certificaat wil geven om een uitstapje naar hoogere streken te maken. Dat tochtje nu is mij goed bekomen. Gij kunt niet gelooven wat een heerlijke verademing het is na langen tijd, vooral in mijn betrekking, in de warmte te hebben doorgebracht, eens een tijd lang koeler lucht in te ademen en 's nachts met genoegen onder een dikken wollen deken te slapen. Pelatoengan, waar ik geweest ben, ligt een 3000 voet boven de zee en heeft een gouvernements bad-etablissement, gelegen te midden van hoog berg- en zwaar boschland. De reis daarheen was niet van moeilijkheden bevrijd en toen moest ik ondervinden dat reizen op Java lastig is en dat de Javaan, wanneer hij niet weet met wien hij te doen heeft, alles behalve behulpzaam is. Ik had verzuimd mijn kenteekenen van ambtenaar t/b te gebruiken en daardoor had het heel wat moeite in de hulp van inlandsche hoofden in andere afdeelingen te verkrijgen. Ik maakte de reis in twee dagen, de eerste dag van Poerw. naar Samarang, de tweede dag vertrok ik 's morgens om 3 uur met een wagentje met twee paarden dat ik Samarang gehuurd had naar het aan den voet van den berg gelegen Weldrie 10 paal van Samarang verwijderd. Ge ziet dat ik niet zoo deftig reis als in mijn afdeeling, waar ik altijd kosteloos met het vierspan reis, doch ik wilde het een beetje zuinig aanleggen en daarom maakte ik geen gebruik van de gouvts. postpaarden waar ik recht op had. Van Weldrie moest ik den berg bestijgen, die onmiddellijk steil naar boven gaat. Dit kan niet met een wagen geschieden door de smalte van den weg, zoodat ik 2 rijpaarden huurde, een voor mij en een voor mijn volgeling, een mijner schrijvers die zich aangeboden had met mij de reis te maken. Moeilijker weg dan ik toen te maken had, kunt gij u niet verbeelden. Voortdurend ging de weg steil naar boven, te midden van zware wildernissen. Soms

moest mijn paard tegen een weg in de rots uitgekapt met moeite opklouteren. Iemand minder gewoon dan ik om veel en op moeilijke wegen te paard te zitten, zou niet den moed gehad hebben om op zijn paard te blijven zitten. Doch ik ken de Javaansche paarden en weet dat wanneer men hun den lossen teugel laat, zij met de grootste zekerheid langs de steilste paden waar aan weerszijde soms zware afgronden grenzen, vooruitgaan. Toen ik een paar uur dien moeilijken weg begaan had, begon ik reeds de frissche berglucht te voelen, die mij alle vermoeienis deed vergeten. Doch wat minder aangenaam was: de wolken pakten zich zamen en ontlasten zich in een hevige donder en regenbui, buien alleen aan Indië eigen en waar Herman reeds heeft gepoogd een beschrijving van te geven. Daar ik juist langs een dorp kwam, ging ik bij het dorpshoofd aan in de hoop dat de bui in dien tijd zou voorbijdrijven. Die man, een oud Javaan, ontving me zeer voorkomend. Hij had een tafel en een paar stoelen, iets wat gewone Javanen niet hebben, en vergastte mij op een lekker glaasje klapperwater. Hij noodigde mij uit dien nacht (het was reeds 4 uur geworden) maar bij hem te blijven logeeren, daar de bergweg moeilijk was en vooral nu na den zwaren regen ook voor een paard gevaarlijk werd. Doch ik had me voorgenomen dien dag mijn doel te bereiken en daarbij had ik niet veel lust op een harde balé balé (Javaansche slaapplaats) mijn nachtrust te nemen. De regen kletterde onophoudelijk door, doch ik zette me vast in den zadel en vooruit ging 't. In minder dan 10 minuten was ik tot op mijn lichaam doornat en de regen was in die streken zoo koud dat ik zat te bibberen op het paard, een gevoel als in Holland in de maand Maart, wanneer men dan doornat regent. Zonder ongelukken, doornat en doodmoe, kwam ik eindelijk tegen het vallen van den avond op mijn bestemming aan, waar spoedig een groote goed gemeubileerde kamer voor mij was in orde gebracht. Een maand lang heb ik daar alleraangenaamst gepasseerd, groote wandelingen te voet en te paard waren aan de orde van den dag, de avonden werden gepasseerd onder een vrolijk partijtje Whist of ombre. Ik had mijn groot formaat papier en verdere schrijfbenoodigdheden mede genomen van voornemen om U een grooten brief te Pelatoengan te gaan schrijven, doch de afleiding was zoo groot dat ik, hoewel dikwijls op het punt om een begin te maken, het telkens weer moest laten varen. Vroolijk en gezond keerde ik in de eerste dagen van Februari weer in het liefelijke Grobogan terug. Het gouvt. is billijk tegenover zijn ambtenaren. Waar particulieren te Pelatoengan f 5 daags betalen, wij ambtenaren niet meer dan ƒ 4,50, waarvoor men alles en uitstekend heeft. De reis heen en terug geschiedt ook voor gouvts. rekening, mijn tractement ging door, zoodat ik mijn uitstapje kon maken zonder voor de groote kosten terug te deinzen. Bij mijn terugkomst in Poerw. wachtte mij daar zooveel werk dat ik er tot heden niet aan denken kon te schrijven. Een nieuwe methode, door het gouvernement beproefd om de padi (rijst productie) aanmerkelijk te doen stijgen, gaf mij ongelooflijke drukte. Met den ads. res. heb ik soms heele morgens in de sawah (rijstvelden) geploeterd. Nu die groote drukte achter den rug is, kan ik mijn dienstwerk op mijn slofje af. Mijn betrekking, ik behoef het U wel haast niet meer te herhalen, maakt me recht gelukkig. Ik begin natuurlijk hoe langer hoe meer op de hoogte van mijn uitgebreide werkkring te komen. Juist vanmiddag las ik in de Java-

Courant dat bij besluit van 3 Maart jl. op machtiging des konings den titel van ambtenaar ter beschikking van af heden is ingetrokken en die ambtenaren voortaan den titel zullen dragen van aspirant Controleur, zoodat ik van nu af aan dien naam voer, die zeer zeker wat duidelijker den aard onzer betrekking aangeeft dan het ongelukkige ambtenaar ter beschikking, waarvan wel eens gemaakt werd ambtenaar ter verschrikking. Veel kans bestaat er dat ik over één jaar reeds tot Controleur zal bevorderd worden. De promotie is bij ons corps tegenwoordig zeer goed.

Gezellige onderhoudende brieven mochten wij in den laatsten tijd uit Holland ontvangen van Vader en vooral ook van zus Sien, die juist zoo weet welke punten voor ons van belang zijn. Van v. Hasselt mocht ik te Pel. zijnde een brief ontvangen, ingesloten het portretje van neefje Johan. Toen dat portret uit het couvert viel en mij onder de oogen kwam, riep ik verrast uit: God wat een mooie jongen. Ik heb soms eenige minuten onafgebroken op dat portretje zitten kijken. In dat kopje, zoo lief gevormd, drukt zich zooveel zachtheid met schalkheid uit dat het ensemble verrukkelijk is. Als hij zoo opgroeit zal 't een beminnelijk ventje worden. Van middag ontving ik een brief van Herman, waar ingesloten de portretten van Johan en Hermine, beelderige portretjes. Johan komt er ferm op voor den dag, doch ik herinner me dat gij die portretten misschien reeds voor mij zult ontvangen hebben. Van Johan de opzichter ontving ik voor eenige weke een brief uit Muntok. Hij schijnt in den laatsten tijd een beetje aan 't sukkelen geraakt te zijn met zijn lever. Laat onze goede tante en oom zich daar evenwel niet over verontrusten, een paar maanden in een koel klimaat zullen hem wel geheel herstellen. Ik hoop nog altijd dat hij weer eens op Java zal teruggeplaatst worden. 't Zou me zoo aangenaam zijn wanneer hij eens dicht in mijn nabijheid kon geplaatst worden. Bij mijn assistent resident Mulock Houwer word ik nog steeds met dezelfde ongewone gastvrijheid ontvangen, ik kom er dagelijksch aan huis. Werkelijk veel ben ik aan die lieve familie verplicht. Sien schrijft me dat Berthe Geusinga te Solo in betrekking komt. Weet Sien wel dat Solo heel dicht bij Poerw. gelegen is en men zelfs om te Solo te komen dicht langs Poerwodadi met den trein moet passeren? Maak U evenwel niet ongerust dat mijn gemoedsrust daardoor maar eenigszins zou verstoord worden. Zuster Trui wensch ik geluk met haar verjaardag op 11 April aanst. Op het vastgestelde uurtje zal ik Uw welzijn drinken. Wanneer worden wij toch eens verrast met portretten van U, Tonia en Sien, en Hupkes, gij hebt beloofd ze te zullen nazenden en ik wacht er nu al 1 1/2 jaar op. En thans neem ik afscheid van U waarde Vader, zusters en broers.

Steeds Uwe U liefh. zoon en broer J.A. Hardeman.

Poerwodadie 21 Juni 1874

Waarde Vader, zusters en Broers,

Toen ik pas in de afdeeling Grobogan geplaatst was, kweet ik mij vlijtig van mijn plicht om U allen minstens eens in den maand van mijn toestand op de hoogte te houden. Sedert dien tijd is dat allengs minder geworden en nu in den laatsten tijd maak ik het, ik moet het zelf bekennen, al te bont. Gif zuigers zouden allicht de gevolgtrekking maken dat een verminderde belangstelling in mijn lieve familie daarvan de oorzaak was, doch gij allen, waarde Vader, zusters er broers, zult dat, ik vertrouw dat ten minste, niet gedaan hebben. Gij zult wel zoo overtuigd zijn van mijn innige genegenheid Uwaarts dat een dergelijk verzuim als het mijne voor U niet genoeg is om mijne belangstelling in twijfel te trekken. En gij zult U daarin niet vergist hebben. Reeds meer dan eens schreef ik, en ik kan het niet genoeg herhalen, dat de familieband, van mijn kant althans, door de verre verwijdering nog nauwer is toegetrokken geworden. Van waar komt het dan dat ik allengs nalatiger geworden ben in het schrijven? Mijn antwoord is het gewone voorwendsel: geen tijd, maar een voorwendsel dat in mijn geval geen voorwendsel is, maar wel degelijk op gegronde motieven berust. Gij weet dat, wanneer ik eenmaal tijd tot schrijven gevonden heb, ik ook veel schrijf. Sien zelf heeft in haar laatsten brief, waarin zij mij over mijn nalatigheid een sans-prendre geeft, mij toch het compliment gemaakt dat als ik eens aan het schrijven kom, ik ook veel en prettig schrijf. Geen tijd en dit is v.w. het gevolg van mijn gezellig aan huis komen bij de familie van den Adsistent Resident. De avonden breng ik daar geregeld door van 6 - 12 uur, soms later, de morgens zijn natuurlijk aan den dienst gewijd, zoodat van den dag alleen de middagen overblijven, die in Indië niet voor correspondentie of andere bezigheid kunnen benut worden en alleen geschikt zijn om te slapen. Vroeger, toen ik niet bij den ads. res. zooveel aan huis kwam, bracht ik meestal de avonden in mijn eigen woning door en was het mij een genoegen wanneer de tijd tot schrijven eenmaal daar was en ik in schrifte mijn gedachten tot U kon bepalen. Heden, Zondagavond, verkeer ik weer in die omstandigheden, want de ast. Resident met geheele familie is met een maand verlof naar de Residentie Tegal vertrokken en ik zal u nu weer toonen dat wanneer mij de tijd en gelegenheid gegeven wordt, 't mij niet aan goeden wil ontbreekt. Ik ben namelijk van voornemen al het verzuimde goed te maken door het schrijven van een brief zoo lang als gij er tot heden nog geen ontvangen heeft, zoo lang dat gij op het laatste van het lezen moedeloos den brief uit Uw handen werpt en zegt: ik wilde dat hij al zijn geklets maar te Poerwodadie had gelaten. Met genoegen nam ik zooeven de pen op om mij tot schrijven te zetten. 't Geeft mij een alleraangenaamste afleiding in de eenzaamheid, nu de familie van den ads. res. vertrokken is. Trouwens, de grote verantwoording die op mij rust, maakt die eenzaamheid ten minste niet doodelijk. Gisteren ontving ik met de post een besluit van den Resident van Samarang, waar bij de Aspirant Controleur van Grobogan gedurende de afwezigheid van den ads. res. met de waarneming van de betrekking van adsistent Resident van Grobogan werd belast. Veel eer voorzeker, te veel voor iemand van mijn jonge jaren, want een rijper

mannenleeftijd is dikwijls nog niet in staat de moeilijke betrekking van Ads. res. te bekleeden. Gij weet nog niet hoeveel macht, gezag en heerlijkheid aan die betrekking verbonden zijn, hoe groot de verantwoording is, want het geluk en de welvaart van 200.000 zielen liggen in zijn handen. De Ads. Resident is in zijn provincie de oppermachtige, honderden ambtenaren, waaronder in de eerste plaats kontroleurs, gehoorzamen aan het minste zijner bevelen. Niets wat belangrijk is, mag in de provincie gebeuren of het moet ter zijner kennisse gebracht worden, in geen zaak van belang mag beslissing genomen worden zonder zijn bevel. Nu voor een maand lang de betrekking van Ads. Res. en Asp. Controleur in mij vereenigd zijn gebeurt het dikwijls dat ik als waarnemend Ads. Res. een bevel uitvaardig aan de Asp. Controleur, mij zelven dus een bevel geef, een zonderlinge verhouding, dunkt U niet?

Ik heb naast mij een programma liggen van onderwerpen die ik in mijn zendbrief zal behandelen. Vandaar dat het U niet verwonderen moet dat ik nu en dan schijnbaar van den hak op den tak spring. Het eerst dat nu op mijn programma voorkomt, is een kort antwoord, liever dankzegging te geven op de laatst ontvangen brieven. Wij hebben in den laatsten tijd geen reden tot klagen, gij allen toont ons nog niet vergeten te zijn. U, Vader, bedank ik voor Uw onderhoudend, gezellig geschrijf. De opgeruimde stemming waarin blijkbaar Uw laatste brieven geschreven zijn, hebben voor een groot deel onze ongerustheid over Uw gezondheidstoestand weggenomen. Gij hebt een harden winter te doorstaan gehad. In gespannen verwachting ontvingen wij de opvolgende tijdingen omtrent Uw gezondheidstoestand en gij kunt U niet begrijpen hoe groot onze vreugde was toen wij de tijding van Uw zoo goed als totaal herstel mochten vernemen. Gelukkig dat de zomer op Uw ongesteldheid volgt, die zeker Uw krachten weer geheel herstellen zal. Het rustige leven dat U thans gegeven is, zal zeker Uw leven een tal van jaren verlengen en Herman en ik twijfelen er niet aan dat ons nog eenmaal het geluk zal gegeven worden U in welstand in Holland te ontmoeten. Herman zal dat geluk spoediger te beurt vallen dan mij, doch ook ik reken er op over eenige jaren met een tweejarig verlof naar Europa te komen. In mijn carrière bij het bestuur schaadt dat niet, kom ik als kontroleur 2de klasse met verlof naar Holland, met een tractement in Holland van ruim f 1800 en keer ik weer naar Java terug, dan word ik onmiddellijk in gelijke betrekking herplaatst. Heb ik eenmaal mijn schuld gedelgd of voor het grootste deel gedelgd en het treft toevallig dat Herman met verlof naar Holland wil gaan, dan zie ook ik verlof te krijgen en reis met hem zamen heen en terug. Voor Herman is het altijd moeilijker dan voor mij, daar hij toch reeds een vrij groot huishouden heeft en ik nog vrijgezel ben, tot heden althans nog. Uw brief, zus Antonia, (het gaat U als mij, gij schrijft zelden maar als gij eens schrijft, veel) heeft ons veel genoegen gedaan, doch verdient een sans-prendre van mij en daar de zendbrief voor sans-prendres zich weinig eigent, schrijft ik U gelijktijdig met dezen een afzonderlijken brief die de noodige hatelijkheden en pikanterieën zal bevatten. Want gij weet dat ik hatelijk kan zijn als me eenmaal daartoe de lust bekruipt. Zus Geertrui maakt zich niet schuldig aan te veel geschrijf, doch ik zal het wel van me laten haar daar eenig verwijt van te maken.

Eenmaal ontving ik van haar een zoo lieven, prettigen brief dat die mij genoeg was voor een heel jaar en ik weet aan den anderen kant te goed dat ook haar huishouden het niet toelaat veel aan correspondentie te doen. Doch zij bedenke wel dat dat jaar bijna voorbij is en ik weer naar een brief van haar hand verlang. Zus Sien is nog de beste correspondente, haar brieven doen ons altijd nog het meeste genoegen. Zij weet zoo de echte snaren aan te roeren die ons treffen: gij moet nog maar lang ongetrouwd blijven Sienlief, want als ge eenmaal met kinderen op schoot zit is de bon temps voor het schrijven uit. Wij zullen samen later maar in een besjeshuis gaan, ik zie ons daar over 25 jaar al zitten, gij zooals die oude tang met die geplooide muts op, Jufr. (...), haar naam is me ontschoten, en ik zooals haar broer, dat kleine ventje. Ik kan nijdig worden nu ik me den naam van dat interessante paar niet herinner. Ge weet wel, te Barneveld, ik heb nog nuttige lessen van de muts meegekregen toen ik naar Indië ging. Maar badinage à part, gij zult mij zoo spoedig niet getrouwd zien. Het waarom behoort tot een van de onderwerpen van mijn programma en zal dus in den zendbrief op zijn tijd behandeld worden. Het kroningsfeest van den 12 Mei is oorzaak geweest door zijn voorafgaande drukte dat ik zelf verhinderd ben geworden om u, waarde Vader, met uw 71st verjaardag mijn gelukwenschen te brengen en de mail die daarop volgde, was te laat om een felicitatie nog tijdig zijn bestemming te doen krijgen. Het zal U, hoop ik, toch niet onaangenaam aangedaan hebben dat ik aan den vorm gemankeerd heb. Ik zeg opzettelijk aan den vorm gemankeerd, want gij zult mij wel toestemmen dat een schriftelijke, zelfs mondelinge gelukwensching slechts een vorm is en de ware echte gelukwenschen in het hart liggen en voor haar echtheid niet eens noodig hebben geuit te worden. De 13e Juni is voor mij niet onvergeten voorbijgegaan. Reeds aan den morgen herinnerde ik mij dat het Uw verjaardag was en in gedachte zond ik U over den verren oceaan mijn heilbeden toe. Ik moest dien dag op dienstreis en in den avond bij een landheer logeerende, heb ik natuurlijk niet nagelaten menig glas op Uw welzijn te ledigen.

Ik sprak daareven over het kroningsfeest en daar ik bij de beslommeringen en drukten die dat feest in de afd. Grobogan te weeggebracht heeft en ik ook een kleine rol heb gespeeld, vind ik het wel de moeite waard U een breedvoerig verslag daarvan te geven. Een 14 dagen voor den kroningsdag constitueerde zich te Poerwodadie een commissie uit Europeesche en inlandsche notabelen bestaande met den Ads. Resident tot president en mij tot secretaris. In betrekkelijke korten tijd was voor een som van f 1300 ingeteekend, waarmede de kosten moesten bestreden worden. Het programma dat werd opgemaakt, was het volgende: 's morgens ten 6 uur saluutschoten op den aloon-aloon (groot plein aan welks noordzijde de Ads. res., aan de zuidzijde de Regent en aan de oostzijde de Asp. Cont. wonen), ten 9 uur groote optocht van de Europeesche en inlandsche ambtenaren naar de woning van den Ads. Resident om dezen als vertegenwoordiger des konings te complimenteeren. Ten 10 uur optocht met den ads. Resident door geheel Poerwodadie, ten 3 uur volksspelen op den aloon-aloon, des avonds illuminatie vuurwerk en receptie bij den ads. res. Het feest werd natuurlijk

bepaald op den 12e Mei, doch daar komt plotseling een officieele brief van den Resident dat plan in duigen werpen. De Ads. Res., de Regent en ik moesten nl. den 12en Mei in costuum te Samarang zijn waar alle gouvernementsdienaren den Resident als vertegenwoordiger des konings in de residentie hun hulde aan den koning moesten komen betuigen. Ons feest te Poerwodadie werd daardoor vastgesteld op den 14den Mei daaraanvolgende. Over het feest te Samarang, dat ik zoodoende bijwoonde, zal ik hier niet uitwijden. Het zij U genoeg dat ik daar niet in costuum verscheen, daar ik nog altijd geen costuum heb aangeschaft en de oudste Ads. res. namens allen tegenover den Resident het woord voerde. De Ads. Resident, Regent en ik keerden na de officieele plechtigheid te Samarang onmiddellijk met den tweeden trein terug om nog de noodige voorbereidingen voor ons feest op 14 Mei te kunnen maken. In den morgen van de 14 Mei werd ik om 6 uur gewekt door de saluutschoten die vlak voor mijn huis op den aloon-aloon vielen. Ik was spoedig buiten en bespeurde dat ons feest met prachtig weer werd begunstigd. Tegen 8 uur had ik mij gekleed in zwarte rok, vest en pantalon en zilveren pet en begaf mij naar de plaats waar alle Euro-peesche en inlandsche ambtenaren, de laatsten in groot costuum met zilver en goud als het ware beslagen, zich verzameld hadden om ons in optocht te paard naar de woning van den ads. res. te begeven, ten einde deze te complimenteer. De regent was in zijn groot uniform (rang van kolonel) en naast hem plaatste ik mij in een wagen met 2 paarden bespannen. Daarachter volgden alle Europeesche inlandsche ambtenaren te paard en zoo gingen wij in statigen optocht naar des assistenten Residents woning. Daar aangekomen plaatsten wij allen ons in de groote voorgallerei. De ads. res. stond daar in groot uniform, rok met zilveren trensen en olijftakken op den kraag, degen en steek, om onze gelukwenschen aan te hooren. Wij hadden te voren uitgemaakt dat de Regent voor alle Inlandsche ambtenaren en ik in naam van de Europeesche ingezetenen het woord zou voeren. De Regent trad voor en hield een fraaie toespraak in het Maleisch uit naam van alle inlandsche gouvernements dienaren. Nauwelijks had de Regent uitgesproken toen ik voortrad en het volgende tot den vertegenwoordiger des konings in onze provincie uitsprak: 'Mijnheer de assistent Resident! Ook de Poerwodadische Europeesche ingezetenen is het een aangenamen behoefte des harten op deze dag aan den vertegenwoordiger des konings te dezer plaatse hare groote hulde, diepe trouw en innige gehechtheid aan het doorluchtig huis van Oranje Nassau en aan onzen beminden koning Willem III te kunnen betuigen. Elk rechtgeaard Nederlander klapt het harte voor dat edele Vorstenhuis, onder welks leiding ons volk in der loop der tijden geworden is tot een krachtvolle, zich zelfbewuste, energieke natie en nu wij op dezen dag het 25-jarig jubelfeest vieren van een der waardige afstammelingen uit dat vorstenhuis, onzen braven koning Willem III, gevoelen wij behoefte tot uiting van onze gevoelens van eerbied en zijn wij met vreugde en geestdrift bezield tot viering van dien gedenkwaardigen dag. En wij hebben rede tot vreugde. Wij beseffen en stellen op den rechten prijs al het groote van liefde tot Indië, getuigende wat door den Opperbestuurder gedurende zijn 25-jarige regering voor Indië is tot stand gebracht. Zijn liefde tot Indië kweekt onze liefde tot hem en daarom zenden wij ook op dezen

dag een bede tot het Opperwezen dat onze beminde koning nog tal van jaren den scepter moge voeren, tot heil van Moederland en koloniën. Wij hopen, mijnheer de assistent Resident, dat U het huldebetoon, de heil en zegenbeden van onze kleine Poerwodadische burgerij met welwillendheid wilt aannemen en wij verzoeken Uw intermediair dat geweten worde dat niet alleen Insulindes hoofdplaatsen op dezen dag hebben feestgevierd maar dat ook in kleine plaatsen als Poerwodadi nog warme harte gloeien voor Oranje Nassau en voor Willem III!'

De Assistent Resident antwoordde op onze toespraken in kernachtige stijl tot dankzegging in naam des konings.

Ik heb hier mijn toespraak opgenomen om wille der volledigheid en niet uit pedanterie, want ik heb met die eenvoudige en zeker wel wat korte rede nog al eer ingelegd. Ik had het geluk dien morgen lekker en frisch te zijn, zoodat ik mijn rede met heldere en krachtige stem kon uitspreken. Ik zou mij wel wachten waar ik op een groote plaats of in Holland bij dergelijke gelegenheden een toespraak moest houden met zoo weinig soeps te volstaan, maar gij moet in aanmerking nemen dat wij op een binnenplaats zijn en mijn toespraak zoo goed als geïmproviseerd was.

Toen dit officieele gedeelte was afgelopen, begaf ik mij tot den as. Res. en noodigde hem uit met den Regent plaats te nemen in den prachtigen wagen, met 6 paarden bespannen, en deel uit te maken van den optocht. Achter op dien wagen stonden twee inlanders, ieder met een gouden pajong (zonnescherm, parasol) om de twee groote heeren tegen de hitte te beschermen. Op de voorste paarden van den wagen zaten twee voorrijders. Voor den wagen uit reden twee aan twee twaalf loerahs (burgemeesters) te paard, op zij van den eerewagen aan den kant waar de As. Res. Zat, reed ik op een prachtig Sandelwood paard, aan den linkerkant van den wagen reed de patin van Grobogan (de vizier, eerste persoon na den Regent), achter den eerewagen reden twee aan twee de overige Europesche ambtenaren en ingezetenen te paard, daar achter alle inlandsche ambtenaren. De geheele stoet besloeg een lengte van onze Veenendaalsche straat. Aan weerszijden stonden de pradjoerits (inlandsche militairen) geschaard met gepresenteerd geweer. Het was een prachtig gezicht, de groote optocht. Die eerewagen, met 6 paarden bespannen, maakte een goed effect, maar vooral ook al die inlandsche ambtenaren met hun prachtig van goud en zilver glinsterende costumes, hun door het gouvernement voorgeschreven. De bekwaamste hand zou te kort schieten om volbloed Hollanders een geheel juiste voorstelling van dergelijken optocht te geven, hoeveel minder zal ik mij daartoe vermeten. De volksspelen die des middags plaats hadden te beschrijven, zou noodeloos Uw aandacht vergen zijn, daar zij precies neerkomen op wat men in Holland met zulke gelegenheden levert, met dit verschil dat de vertooners Javasche in plaats van Hollandsche kwajongens zijn. Met het vuurwerk is hetzelfde 't geval, zoo ook met illuminatie. Beiden slaagden volkomen, vooral ook door het prachtige stille weer. De geheele aloon-aloon was om bij een vulgaire uitdrukking te blijven in een zee van licht

herschapen. De receptie bij den As. res. was geanimeerd, de assistent-Resident en kontroleurs van de naburige provincie Demak waren daar ook verschenen, bijna alle Europesche ingezetenen én hooggeplaatste inlandsche ambtenaren waren daar tegenwoordig, zoodat het gezamentlijk aantal 80 personen, zoo dames als heeren bedroeg. Gedanst werd niet doordat wij geen muziekcorps konden machtig worden, vandaar dat alle aanwezigen zich in verschillende clubjes moesten verdelen. Ik had vooraf wel gezorgd dat ik in een prettig clubje kwam te zitten, ik behoef wel niet te zeggen wie daarin de hoofdrol speelden: jonge dames of heeren. In den loop van den avond stelde de Ast. Res. een toost in met champagne op den koning en zijn huis die met geestdrift werd toegejuicht, een weinig later stelde ik een toost op den Ads. Res. van Grobogan en daarmede waren alle toosten afgeloopen. Niettemin bleven wij gezellig tot 's morgens 7 uur bij elkander. U ziet uit bovenstaande beschrijving dat ook wij hier op Java weten feest te vieren, doch de naweeën waren groot, want het geheele kroningsfeest met al zijn ap- en dependenties heeft mij ruim f 50 gekost. Den Regent van Grobogan kostte het feest ruim f 250, want Z.H. had tot bestrijding van kosten f 200 bijgedragen. Op mijn programma komen nog eenige onderwerpen ter behandeling voor, doch gij zult U wel kunnen begrijpen dat ik na bijna 4 zulke groote vellen volgeklad te hebben moei begin te worden, ik eindig daarom van avond, het is reeds l uur op de Poerw. klok, en zal na mijn schrijf rommel (ik schrijf dezen op de mooie cassette van Tonia gekregen) weggeborgen te hebben, nog een uurtje blijven zitten om onder een glas lekkeren rooden wijn Uw aller welzijn te drinken. Tot morgenavond dus, wanneer ik dezen zal voortzetten en eindigen.

Heden maandagochtend, na de gewone dienstaangelegenheden beëindigd te hebben, zet ik me neer om nog voor het eten onder een glas port dezen brief voort te zetten en zoo mogelijk te voltooien.

Ik was gisteren avond werkelijk moe, mijn hand beefde toen ik ophield met schrijven, ik herinner me dan ook niet ooit zooveel in eens geschreven te hebben. Ik ga nu voort de verdere punten van programma af te handelen. De blijken van genegenheid en hartelijkheid die ik voortdurend van de familie Mulock Houwer blijf ondervinden, grenzen aan het ongelooflijke. Vroeger reeds schreef ik U hoe ik morgen en avond daar aan huis kwam, nog steeds is dit het geval. Ik had me vroeger nooit kunnen voorstellen dat waar men niet door familie band aan elkander verbonden is, zooveel welwillendheid en hartelijkheid kan bestaan. Ik ben als het ware als kind bij die lieve familie aan huis. Mevrouw gaat over mij soms als moeder. En meent nu niet dat het een oud besjespaar is van wie zulke handeling iets lichter zou te begrijpen zijn. Mevrouw is 33 en Mijnheer Mulock Houwer is 36, dus beiden nog jonge menschen. Zelden zag ik een gelukkiger huwelijk. Hoe nuttig voor mij de dagelijksche omgang met een zeer beschaafde familie werkt is duidelijk, doch meer dan dat trek ik uit de gesprekken met Mevrouw, die een intelligente, zeer ontwikkelde fijn gevoelende vrouw is, duizend nuttige lessen. Met zulke menschen om te gaan, maakt iemand bepaald beter mensen. Het is ook juist uit die gesprekken met Mevr. dat ik op het punt van

huwelijk zeer keurig zal worden. Zij weet mij niet genoeg te waarschuwen tegen het groot aantal Indische juffertjes, waarvan een massa mooi, veel geld en meer andere aanlokkelijkheden bezitten, doch met wie zij mij zou beklagen al ik zoo een tot vrouw kreeg. Ik zal er mij daarom op toeleggen geduld te hebben en mijn hart aan banden te leggen, want gij weet of misschien wist ge het niet dat dat hart nog al licht ontvlambaar is. Ik zal er althans niet op uitgaan een vrouw te zoeken, doch ontmoet ik er op mijn weg een die aan mijn ideaal beantwoordt, dan zal ik ook geen oogenblik langer dralen. Mijn kennissen maken er mij reeds nu zoo dikwijls een verwijt van dat ik met mijn betrekking, goed tractement, prachtig huis enz. nog ongetrouwd blijf. Beter, zoo denk ik, is 't laat of zelfs in 't geheel niet te trouwen dan ongelukkig te zijn in het huwelijk. Soms zelfs werd mij door een mijner vrienden opgemerkt, ja ge zult zeker willen wachten totdat ge een vrouw ontmoet met die uitstekende hoedanigheden als Mevr. Mulock H., maar stel dan gerust de gedachten aan trouwen van je af, want die zult ge in Indië, al gingt ge met een Diogenes lantaarn uit, niet vinden. Ik moest op die opmerking antwoorden dat hij mij heel goed begrepen had. Ik kan niet ontveinzen dat wilde een meisje aan mijn ideaal beantwoorden zij veel van de hoedanigheden moest bezitten die ik in Mevr. M.H. gevonden heb. Hoe ik, doordat ik mij te Poerw. zoo aangenaam bevind, te moede was toen er voor een paar maanden sprake was dat ik naar de afdeeling Kendal, ook in deze residentie gelegen, zou overgeplaatst worden, kunt ge U wel begrijpen. De aanleiding hiertoe was deze. De Hr. van Zeill de Jong, As. res. van Kendal, had ter zijner beschikking een aspirant kontroleur, gelijktijdig met mij uitgekomen, die hem evenwel in den dienst niet beviel. Reeds van den beginne af aan had hij bij den Resident moeit gedaan om mij in zijn afdeeling geplaatst te krijgen, doch dit ketste telkens door de bemoeingen van mijn As. Res. af. Nu, voor een paar maanden, evenwel scheen hij den Resident eindelijk overgehaald te hebben hem in die zaak zijn zin te geven, althans de Resident had hem reeds beloofd dat hij de Asp. Controleur Hardeman ter zijner beschikking zou stellen. Toen de Hr. Mulock Houwer dit hoorde heeft hij geen moeite buiten werk gelaten om den Resident op zijn genomen besluit te doen terug komen, wat hem eindelijk gelukt is, zoodat ik thans weer voor eenigen tijd in deze voor mij lief geworden afdeeling gevestigd blijf. De inrichting van mijn huis begint allengs een beter aanzien te krijgen, in het begin schafte ik mij slechts de hoogst noodige meubels aan, doch langzamerhand kocht ik hier en daar het noodige bij, zoodat ik nu vrij goed ingericht ben. Ik taxeer de waarde van mijn inboedel, behalve de kleeren natuurlijk, op een ƒ 600. Mijn wijnkelder is meestal goed voorzien, op dit oogenblik bevinden zich daar in 1 1/2 anker rooden wijn, 1/2 anker Rijnwijn, 1/2 anker Madera, 1/2 anker portwijn, 1/4 anker cognac, 24 flessen bier en de noodige alcoholica. Die hoeveelheid komt U zeker verbazend hoog voor, doch gij moet in aanmerking nemen dat men in de binnenlanden wel genoodzaakt is bij groote hoeveelheden gelijk op te doen, daar anders de transportkosten te hoog oploopen. De 1 1/2 anker roode wijn die ik thans heb, is van Mispelblom Meijer uit Zutfen, merk (...), een heerlijke zachte wijn die algemeen geroemd wordt. De Hr. Mulock H. heeft die direct uit Holland laten komen en heeft mij een paar ankers overgedaan. Met al die

royaliteit zult gij zeggen, gaan Uw finantieele omstandigheden niet vooruit. Ik ben nooit zuinig geweest en daarom kunt ge van mij ook niet verwachten dat ik het maar zo plotseling zal worden. Langzamerhand begint het geloof ik een beetje beter te gaan. Mevr. Mulock Houwer geeft mij nog dikwijls een sans-prendre als ik naar haar idee niet zuinig genoeg ben en ik verzeker U dat ik voor haar banger ben dan vroeger voor Sien. Met dat al heb ik toch Herman dit jaar f 300 afgedaan en heb hem op mijn woord beloofd dat ik hem f 600 zou afdoen in den loop van dit jaar, zoodat ik nu pas op de helft ben. 't Is dan ook eerst Juni. Mij dunkt dat, wanneer ik Herman elk jaar f 600 afdoe, dit mooi kan genoemd worden. Ik betaal hem 5 procent interest, gerekend van den dag waarop ik in Holland in de jare 69, 70 en 71 zijn remises ontving. Ik heb zelf er op aangedrongen die interest te betalen. Dit was voor mijn gevoel aangenamer en maakte de verplichting minder groot. Daardoor verhinder ik ook dat de familie Evertsen eenige aanmerking kan maken. De cholera woedt tegenwoordig op Java vrij hevig en eischt menig offer. Ook deze provincie is daarvan niet vrij gebleven. Elken dag komt tegenwoordig de Docter djawa (Javaansch Docter, die gestudeerd heeft aan een gouvernementsinstelling) mij rapport doen omtrent den gezondheidstoestand. Deze is alles behalve gunstig. Eenige dagen geleden ontving ik rapport dat in een dessa (dorp) van 300 zielen sedert l Mei 50 menschen aan cholera gevallen waren, dat is dus een gelijke verhouding wanneer in Veenendaal in dien korten tijd 1000 menschen aan cholera gestorven waren. Van de zes menschen dus één. Welke paniek zou het onder de Veensche bevolking niet te weeg brengen, wanneer de cholera op die wijze rondwaarde. Die paniek trouwens heerscht ook in mijn Javaansch dorp. Verscheidene huisgezinnen hebben het dorp verlaten. Hoe zeer ik er ook tegen opzag, achtte ik 't mij toch tot plicht persoonlijk een onderzoek in dat dorp, op 2 uur afstands van Poerwodadie gelegen, te gaan doen. Ik noodigde daartoe ook den Regent uit, waarop wij ons eergisteren daarheen begeven hebben. Men kon het 't dorp aanzien dat die wreedste der ziekten daar op een ontzettende wijze huis hield. Een akelige doodsche stilte heerschte in het geheele dorp. Het kerkhof dat ik ging bezichtigen, leek op een pas omgeploegd veld door al de graven die in de laatste dagen gedolven waren. Het kerkhof lag in het midden van 't dorp en daaraan moest ik het toeschrijven dat de ziekte juist in die dessa op zulke vreeselijke wijze woedde. Ik beval den Loerah (burgemeester) om voortaan geen enkel lijk meer op die plaats ter aarde te bestellen, doch voor kerkhof een plaats te kiezen ver buiten het dorp, en bedreigde hem met voorstellen te doen tot zijn ontslag wanneer mij ter ooren kwam dat hij niet aan dat bevel had gevolg gegeven. Ik was blij toen ik weer lekker te huis zat en dronk een glas cognac om me tegen alle besmetting te vrijwaren.

Ik zie ook dat dit 5de blad van mijn zendbrief begint vol te raken en ga mij daarom nu haasten dezen te beëindigen, hoe genoeglijk mij het schrijven ook is. Ik beloofde niet te veel, nietwaar, toen ik in den aanvang van den brief zei een brief te zullen schrijven zoo lang als gij er nog nooit een van mij ontvangen hebt. Ik had dan ook veel bij U allen goed te maken en hoop het hiermede goed gemaakt te hebben. Deze zal te

Veenendaal aankomen eenige dagen voor of na Siens verjaardag. U zijn daarom, lieve Sien, mijn beste wenschen gebracht met Uw verjaardag. Tonia zal ik feliciteeren en den brief haar afzonderlijk schrijven. En nu ten slotte zij den lezer moed gegeven dezen tot het einde toe te lezen, en hem heil gewenscht.

Uw U liefhebbende Zoon en broer J. Hardeman.

Poerwodadi 17 Oct 1874

Zeer Waarde Vader, Zusters en Zwagers,

Het genoegen dat er voor U allen in ligt lange zendbrieven van mij te ontvangen, zoo lang als er zelden geschreven worden, kost U aan den anderen kant het verdriet van maar hoogst zelden, eens in de twee a drie maanden iets van me te hooren. Een zendbrief zooals de vorige, van 9 Juli jl., had U driemaal kunnen tevreden stellen wanneer ik elke keer na verloop van een maand het derde gedeelte ervan had verzonden. De herhaalde betuigingen van ongenoegen en van verdriet van den kant van vader hebben me nu eens voor altijd doen besluiten eens in de maand te schrijven, doch verwacht dan geen brieven meer zooals ik tot heden schreef, want zulke brieven kosten tijd. U begrijpt toch, waarde Vader en Zusters, dat geen onverschilligheid er mij toe bracht zoo nalatig te zijn, want dan immers zouden mijn brieven, wanneer ik eenmaal aan het schrijven kom, niet zoo uitgebreid zijn. Drie maanden liet ik er nu mee verloopen, van maand tot maand stond ik op 't punt me tot schrijven te zetten aan een langen brief natuurlijk, doch juist dat voornemen bracht dan de grootste zwarigheid aan. Soms maakte ik een aanvang met den brief, doch liet dien verder in de steek. Ik heb U nu eenmaal gewend aan lange en, ik vlei me, plezierige, gezellige brieven, dat ik U ongaarne teleurstel met korte epistels. Doch ik zie nu in, vooral na het laatste schrijven van Zus Antonia, dat ik beter doe met geregeld maandelijks iets van me te laten horen en beloof bij dezen U, waarde Vader, dat ik van heden af U niet meer zal teleurstellen, ik zal elken maand schrijven. Is er tijd, lange brieven, geen tijd, zal U toch eenig geschrijf ontvangen. Ik heb hier weer een thema naast me liggen van te behandelen punten zonder orde of regel, doch alles bevattende wat mij op dit oogenblik van belang schijnt mee te delen. Lach dus niet wanneer ik van den hak op den tak overga. Vóór alles, en dit is het voornaamste, zij gezegd dat de verloopen drie maanden in voortdurende tevredenheid, voorspoed en geluk voor mij zijn voorbijgevlogen. Herman zal zeker niet nagelaten hebben u nu en dan in zijn brieven een en ander aangaande mij mee te delen. Ik kan waarlijk in gemoede verzekeren dat mijn weg in Indië langs rozen voert, van den beginne af aan is mij alles gunstig geweest en dat blijft het tot heden toe. Mijn spoedige benoeming toen ik op Java kwam, mijn plaatsing in de afdeeling Grobogan, waar ik zulke lieve menschen mocht aantreffen, mijn spoedige kans op promotie zijn zoo veele redenen, die vooral mij maar ook U, Vader, dankbaar mogen doen zijn, dat gij mij tot het doel geleid hebt waartoe ik thans geraakt ben. Voortdurend blijf ik die lieve behandeling van de familie Mulock Houwer ondervinden. Na hun terugkeer van Tegal, over welk reisje ik U in mijn vorigen brief schreef, achtte ik 't mij tot plicht hun voor te stellen om nu, daar ik misschien nog lang in de afdeeling Grobogan zou blijven, weer geheel mijn eigen huishouden te gaan beginnen. Ik drong nog al met kracht aan, liet blijken dat het in mijn eigen belang zou zijn wanneer ik nu op de hoogte van het huishouden trachtte te geraken, daar ik toch bij verplaatsing wel geheel op mij zelven moest staan. Ik wenschte dat gij gehoord hadt op welke dringend vriendelijke wijze zij mijn voornemen

afkeurde, hoe zij er op stonden dat ik zoo lang ik in de afdeeling Grobogan gevestigd was, ook op denzelfden voet ten hunnent zou komen, hoe zij mij zelfs lieten blijken dat 't hun zelf een genoegen was dat ik daar als kind bleef aan huis komen. Ik mocht niet langer weerstand bieden en gaf te eer toe, daar het mij zelf een almachtig groot genoegen is voortdurend zoo bij hun aan huis te komen. Ik vreesde alleen misbruik te maken van hun goedheid en daarom stelde ik voor om weer een eigen huishouden te gaan beginnen. Den langsten tijd ben ik nu evenwel in de afdeeling Grobogan geweest, want kort na nieuwjaar zal ik tot kontroleur bevorderd worden wanneer alles goed gaat en word dan waarschijnlijk overgeplaatst, omdat ik dan als verantwoordelijk hoofd van een controle provincie optreed. Menig aspirant-controleur heeft 3 tot 4 jaar moeten wachten eer hij tot controleur bevorderd werd, mij zal 't geluk te beurt vallen het in den kortst mogelijken tijd, dat is na 2 jaren, te zullen worden. Gij zult het misschien vreemd vinden dat ik zoo juist bereken wanneer ik bevorderd zal worden. Duidelijk zal het U zijn wanneer ik U meedeel dat even als de officieren bij het leger de bevordering ook bij ons corps naar anciënniteit geschiedt, d.i. naar ouderdom van benoeming, wanneer de geschiktheid gelijk staat. Is men ongeschikt voor bevordering, dan valt die maatstaf weg en al heeft men dan 5 jaar dienst, is er geen sprake van bevordering. Ik meen evenwel te kunnen verzekeren, zonder te veel eigendunk te hebben, dat ik niet minder dan andere collega's bij de Regeering sta aangeschreven. Het corps controleurs bij het binnenlandsch bestuur op Java is door de Regeering op 100 vastgesteld: 60 van de tweede, 40 van de eerste klasse. Dit getal moet compleet blijven. Wordt een controleur 1ste klasse asst. res., dan wordt een contr. 2e klasse tot 1ste bevorderd en een aspirant-controleur wordt contr. 2e klasse. De volgorde bij het binnenlandsch bestuur is Resident, Assistent-Resident, controleur 1e klasse, contr. 2e klasse, aspirant controleur. Om het tot de hoogste betrekking van Resident te brengen, moeten al die rangen worden doorloopen, te beginnen bij Aspirant controleur, in het gunstigste geval is men na 2 jaar controleur 2de klasse, 5 jaar later contr. l klasse, 4 jaar daarna Assistent Resident, 10 jaar later Resident. Na een diensttijd van 20 jaar kan men het dus tot het hoogst gewichtig ambt van Resident gebracht hebben. Velen, liever de meesten stijgen maar tot Ast.-Resident, het getal Residenten toch bedraagt niet meer dan 22 op Java. Zoodat alleen zij die zich het meest onderscheiden hebben gedurende hun loopbaan eenmaal Resident worden. Ik vlei me daar niet mee en zal reeds tevreden zijn als ik het hooge baantje van Assistent Resident mag bereiken. Dan kom ik naar Holland terug met een goed pensioen, wat overgegaarde duiten en ga een lekker leven lijden. Als ik na eenige jaren, wanneer ik van alle schulden vrij ben, nog ongetrouwd blijf, kunt ge zeker zijn dat ik een tweejarig uitstapje naar Holland kom maken om U, Vader, in de eerste plaats, om mijn zusters en zwagers en eindelijk om Holland en Europa zelf weer eens terug te zien. Een te lang verblijf in Indië ontzenuwt te veel en maakt ons ten laatste onverschillig voor het Europesche leven. Dat wil ik tegengaan. Sommige gouvernements ambtenaren zijn in hun diensttijd van 20 jaar wel 6 à 7 maal naar Holland geweest, wat hun in hun carrière niet heeft benadeeld en voor hun ontwikkeling uitstekend gewerkt heeft. Als contr. 2e klasse zou ik een

verlofstractement van f 1800 's jaars genieten, wat mij in Holland een lekker leventje gedurende die twee jaar kan bezorgen. Dit alles onder voorbehoud dat ik ongetrouwd ben, waarvoor alle kans bestaat. Ontmoet ik op mijn weg een meisje dat beantwoordt aan de vereischte die Antonia in haar laatste brief stelde en waarmede ik mij volkomen vereenig, dan zal ik geen oogenblik aarzelen moeite te doen haar tot vrouw te krijgen. Mijn betrekking laat het toe een meisje te vragen en in die betrekking mag de keuze vallen op een meisje van welken stand ook, zoodat wij in dat opzicht een ruim veld tot keuze voor ons hebben. Juist die onbeperktheid zal mij kieskeurig maken. Ik wil een vrouw waarop ik trotsch kan zijn door karakter, ontwikkeling en beschaving, of ik wil er geen. Geld zal ik niet in aanmerking nemen, meisjes met geld zijn in Solo en Djokja genoeg voorhanden, bruintjes die nog geen goed Hollandsch kunnen praten, met onverdragelijke humeuren en karakters. Voor zulke fortuintjes trek ik den neus op, al is de gedachten nog zoo aanlokkelijk een vrouwtje te trouwen die een ton meebrengt. Geld zou me anders wel te pas komen in mijn tegenwoordige omtstandigheden. Ik blijf veel te kort komen.

U allen schijnt nog steeds de vrees te hebben dat B.G. mij nog altijd in de gedachten is en men doet alle moeite mij duidelijk te maken dat zij geen begeerlijke partij is. Ik ben U dankbaar voor die deelneming. Ik zie zelf genoeg in en heb dat reeds van den beginne af aan ingezien, dat B. geen vrouw voor me zijn zou. Zij woont te Solo, waar ik met spoor gelegenheid tweemaal per dag kan komen en nog heb ik niet de minste moeite gedaan om haar te ontmoeten. Mij dunkt dat zulks bewijs genoeg is dat ik haar al lang vergeten ben. Ik ben nooit in ernst op haar verliefd geweest, zij boeide mij in der tijd door haar lieve oogen en geestigheid. Aan boord v/d Koning der Ned. had ik die lieve oogen al gauw vergeten, want daar waren andere lieve oogen, die me meer dan de hare boeiden. Op dit oogenblik is mijn hart geheel vrij, gelukkige tevreden toestand die niet genoeg te waardeeren is. Ik schep me nu genoegen mij een voorstelling te maken van wat ik mij als ideaal van een lieve vrouw voorstel. Ik maak er t.w. mijn werk van om mijn huis, in grootte en fraaiheid het tweede van Poerwodadi, netjes te meubileeren. leder die mijn voorgallerei, het Indische zit vertrek, reeds meermalen door mij en Herman beschreven, binnenkomt, maakt mij dadelijk zijn compliment. De dames van Poerwodadi vereeren mij nu en dan met een bezoek en ook van hun, waar ik natuurlijk het meest prijs op stel, heb ik dikwijls welgemeende complimenten moge hooren. Wanneer ik 's avonds in mijn helder verlichte voorgallerei zit onder een fijne sigaar (men rookt in Indië niets anders dan fijne sigaren van 6 tot 10 cents het stuk) en mijn oog met welgevallen op het ensemble huis, meubels enz. laat rusten, dan kan ik zoo wenschen dat gij allen eens kondt overwaaien om met mij mijn geluk te genieten. Mijn studeerkamer en kantoor zien er ook vriendelijk uit en mijn bibliotheek wordt langzamerhand ook van eenige waarde. Mijn dienstwerkzaamheden blijven me nog altijd even veel boeien als in den beginne, een zelfstandige werkkring, uitoefening van gezag, afwisseling van kantoorleven met inspectiereizen zijn zoo vele aanlokkelijkheden die onze betrekking aan iedereen zou moeten doen bevallen. Ik ga

er nu toe over enkele dingen te bespreken waartoe uwe laatst ontvangen brieven mij aanleiding geven.

Wat mij in die brieven het meest aangenaam treft is, waarde Vader, dat het U op Uw rustigen ouden dag in veel opzichten zoo goed gaat, dat gij U aangenaam en tevreden voelt en U zeer goed kunt schikken in het stille rustige leven. Ik vreesde altijd dat u zich in de rust niet zou kunnen schikken na het werkzame leven dat achter U ligt. De familie tooneeltjes die Sien zoo aardig weet te schilderen boeien me altijd erg. Jammer maar dat ik me niet zoo'n levendige voorstelling kan vormen van huis en kamers. Ik verheug me er al op later bij U in Uw kleine woning te mogen komen logeeren. Wat zal ik een drukte aanbrengen, doch minder noten op mijn zang hebben dan vroeger wanneer ik 't Sien wel eens lastig maakte.

Het doet me leed dat Sien in haar laatste brief zoo weinig notitie neemt van mijn grooten zendbrief van 9 juli. Ik meende daarmede nu eens recht eer in te leggen en in plaats daarvan krijg ik nog een standje toe dat de brief zoo lang uitgebleven was. Eindelijk mocht ik dan portretten van Antonia en Sien ontvangen. Ik kan U niet zeggen hoeveel genoegen het mij was Uw beider kopjes uit den brief te zien vallen na U twee jaren lang niet anders dan in mijn verbeelding te hebben kunnen aanschouwen. Wat zijt gij een knappe dame geworden Zus Antonia! Ik zou gaarne meer complimenten op dat portret maken, wanneer dat niet veel had van zelfverheffing. Ik liet nl. Uw portret aan de familie Mulock Houwer zien zonder te zeggen wie het was. Nauwelijks had Mevrouw Houwer het portret in handen toen zij pertinent beweerde dat 't een portret van een zuster van me moest zijn die sprekend op me leek. Begrijpt ge nu waarom het veel van zelfverheffing zou hebben wanneer ik meer complimenten op dat portret maakte. Sien, ge zijt me waarlijk meegevallen. Jammer maar dat Uw mond zoo'n onbestendige uitdrukking heeft. De uitvoering van beide portretten is prachtig, beter dan men in Indië ooit verkrijgen kan. Ontvangt beiden mijn hartelijken dank dat gij mij eindelijk na lang bidden en smeeken Uw portretten gezonden hebt. Ook Hupkes zij mijn dank voor het zijne. Dat gelijkt sprekend en is mooi, mooi omdat diezelfde uitdrukking van rechtschapenheid en trouwhartigheid is weergegeven die hem werkelijk kenschetst. Van Hasselt en Truilief, blijft gij nu ook niet achter, de portretten die ik van U heb, dateeren al van voor drie jaar. Ik zou U beiden nu ook zoo gaarne weer eens terug zien in Uw tegenwoordigen staat. Ik stel me U beiden gezetter en krachtiger voor dan vroeger. Trui heeft me eens een lieven brief geschreven, doch na dien tijd hoor ik niets meer. Ik zal U de volgende maand schrijven om op die wijze weer eens een brief van U beiden uit te lokken. Hoe maken de jongens 't? Meest van al Uw kinderen, ik zeg 't u in alle opregtheid, trekken me aan. Jakob v. Hasselt en Jan Hupkes, misschien omdat het jongens zijn en ik al een beetje de richting van hun karakter kon nagaan toen ik nog in Holland was. Het andere goedje (in den-goeden zin en met het meeste respect er van gesproken) was nog te jong toen ik uit Holland ging. Antonia, dank voor Uw hartelijken en prettigen brief. Groet ten hartelijkste die goede brave tante Sien van me, ik mocht haar al eens plagen, doch in den grond hield ik innig veel

van haar. Dat voel ik 't meest nu ik in Indië ben. Ik ben nu aan het eind van mijn programma gekomen, ik hoop dat mijn brief U allen genoegen zal doen, dat gij er U door aangespoord zult voelen om ook zulke lange epistels te schrijven. Het minste is veel voor ons in Indië, al maakt Sien een praatje over de zuurkool inmaak en over de drukte van de slacht. Reken er op over een maand weer een brief van mij te ontvangen. U allen, Vader, zusters en broers, zijn mijn heilwenschen toegebracht. Uw liefh. zoon en broer,

J.A. Hardeman.

Poerwodadi, 20 Nov. '74

Waarde Vader, zusters en broers,

17 Oct. dateerde mijn laatste brief en nu is het 20 Nov., zoodat ik thans voor het eerst mijn belofte gestand doe om U eens in de maand te schrijven. De laatste maand verliep zonder bijzondere voorvallen. Noch van Batavia, noch van Holland mocht ik in dien tijd een enkelen brief ontvangen.

Ik vergis me in het bovenstaande deerlijk, want juist sla ik mijn brievenboek open en ontdek dat ik den 8 Nov. Vader en Sien's brieven van Sept. ontving. Als altijd deden de brieven van Vader mij veel genoegen. Sien schreef ook weer gezellig, maar een gedachte in die brief had nooit mogen geopperd worden. Sienlief, wanneer ik je niet beter kende zou ik U dat hoogst kwalijk genomen hebben. Kunt gij U geen achting en zuivere vereering denken zonder eenig teederder gevoel, dan ligt daarvan de oorzaak eenvoudig in je mindere ondervinding en wereldkennis. Antonia zou zulke gedachten niet geopperd hebben. Overweeg en denk in 't vervolg wat beter eer ge zoo iets schrijft. Denk nu niet dat ik vinnig en boos op je ben. Ik begrijp je goede bedoelingen, maar ik moet er van mijn kant toch voor waken nietwaar, dat mij niet wederom zulke gedachten ter verwerking gegeven worden. De dienst eischt tegenwoordig veel werkzaamheden, de conversie van communaal in individueel bezit, het groote keerpunt in het maatschappelijk zijn der Javanen, waar gij ook in Hollandsche couranten genoeg over gelezen zult hebben, rust voornamelijk op de Controleurs bij het binnenlandsch bestuur die als presidenten van de Conversiecommissie zich naar alle dorpen in hun afdeeling moeten begeven om de verandering van het grondbezit te regelen. Dagelijks zoudt ge mij tegenwoordig met een stoet inlandsche ambtenaren te paard naar de dorpen kunnen zien gaan, waar ik ten huize van den dorpsburgemeester dikwijls onder Javaansche muziek de conversie vergaderingen open in het bijzijn van alle dorpsingezetenen. In een volgenden brief zal ik U een duidelijk idee van die conversie trachten te geven, wat gij misschien uit Hollandsche couranten nog niet gelezen hebt. Twee dagen geleden vierde ik mijn 23e verjaardag. Ik hoop dat gij allen dien dag wel een oogenblik aan mij zult gedacht hebben, zooals ik aan u dacht. Nog zelden heb ik een zoo aangename verjaardag gepasseerd. Ik zal U een korte beschrijving daarvan geven. Ge moet weten dat ik nog voorgesteld had niets geen werk van dien dag te maken en ook van vrienden en kennissen weinig notitie wilde genomen zien. Zeer werd ik daarom verrast door alle attentie die ik ontvangen mocht. 's Morgens om 6 uur werden mij door Mevr. Mulock Houwer thuis gezonden twaalf prachtige kabaaien en Indische nachtbroeken. Ge zult dit een vreemd cadeau vinden, maar beter begrijpen wanneer ik U meedeel dat al mijn leelijke Hollandsche nachtbroeken en kabaaien bijna op waren. Van Gertrude Mulock H. kreeg ik een mooie muurkapstok met eigen gewerkt bekleedsel en een paar prachtige pantoffels, van Juf. Heyneman eindelijk, de gouvernante, een eigen gewerkte brieventasch. U kunt niet gelooven hoe ik door die bewijzen van hartelijkheid en vriendschap getroffen werd,

vooral omdat ik niets verwacht had. Nauwelijks had ik een oogenblik in eenzaamheid over mijn geluk zitten nadenken, toen een rijtuig mijn erf kwam oprijden met alle drie dames die mij reeds in de morgenstond kwamen feliciteeren en een prachtige krans van levende bloemen mede brachten, welke zij zelven aan de wand in de voorgallerij neerhingen. Dit laatste verraste mij nog meer dan al het overige. Zoo'n krans van frissche rozen en andere schoonen Indische bloemen, door lieve dameshanden gewerkt, is voor een 23 jarige man die nog vol illusies is een onwaardeerbaar geluk. Ik kon dan ook geen woorden vinden om mijn vreugde te doen blijken. Dat ik dien dag onder de andere jonge-heeren van Poerwodadi benijders vond, behoef ik U wel niet te zeggen. In den voormorgen kwamen de meest Poerw. ingezetenen mij geluk wenschen en werd onder een goed glas advocaat menige hartelijke toost gedronken. 's Avonds heb ik een partijtje gegeven, wat ik evenwel zonder de hulp van Mevr. Mulock H. niet had kunnen doen, die mij bijna van alles voorzien heeft. De voornaamste dames en heeren van Poerw., nl. de Adsistent Res. met 3 dames, Mevr. de Wed. Verdier met twee zoons, de administrateur van een tabaksonderneming met zijn beide opzieners, de Regent en de Patih, de controleur van Samarang, die toevallig hier was en nog eenige andere heeren, gezamenlijk 16 personen, maakten mijn gasten uit. De avond ging gezellig voorbij, de dames zorgden alle voor het eten, zoodat ik het vrij gemakkelijk had. De meeste der heeren maakte een partijtje, de jongeren onder hen occupeerde zich met de dames, zoodat mijn voorgallerij een aller levendigst aanzien had. De laatste gasten vertrokken 's morgens om 5 uur. Deze verjaardag zal mij in lang aandenken blijven. Ik schreef U uitvoerig hoe die dag voor mij werd aangenaam gemaakt, omdat ik mij voorstel dat mijn geluk op dien dag ook tot vreugde zal zijn. Ten slotte, waarde Vader, zusters en broers, zij U allen geluk en voorspoed gewenscht met het jaar '75, moge het voor ons zonder verdrietige verstoringen voorbijgaan zooals het verloopene. Mij dunkt deze brief zal ongeveer tegen nieuwjaar aankomen. Tegen dien tijd hoop ik ook U weer te schrijven. Zij gegroet van Uw U liefh. zoon en br.

J.A. Hardeman.

Poerwodadi 9 Jan. 75

Waarde Vader, broers en zusters,

20 nov. dateert mijn laatste brief. In het laatst van Dec. had mijn volgende moeten geschreven worden, doch onbekend met het vertrek der mails moest ik mijn voornemen uitstellen tot 10 Jan. En nu door weer te wachten tot den avond voor het vertrek der mail vind ik verhindering, zoodat deze alleen dient om ongerustheid van Uw kant te voorkomen en U voor te bereiden op de komst van een langeren brief met de volgende Engelsche mail. Alles is hier wel, de wijze van viering van het nieuwe jaar en verdere bijzonderheden wacht U in mijn volgenden brief. Ik sta thans No. 4 om Controleur te worden, misschien word ik het reeds in den maand Februari. U zult het wel eerst uit de couranten vernemen. Van Herman hoor ik weinig, van Johan ontving ik gisteren nog een brief. Hij schijnt zich ook goed in het Indische leven te kunnen schikken. Ik zit deze weinige letteren op het bureau van den ads. res. te schrijven, juist zie ik hem met zijn gevolg aankomen. Daar particuliere werkzaamheden ongeoorloofd zijn op het bureau eindig ik, hopende dat de teleurstelling van zoo onbeduidend weinig van mij te vernemen verminderen door het vooruitzicht over uiterlijk tien dagen een grooteren brief te ontvangen.

Weest allen gegroet van Uw U liefh. zoon en broer Johan.

Poerwodadi 28 Jan. 75

Waarde Vader, broers en zusters,

Gisteren ontving ik eindelijk, na in maanden niets van Holland gehoord te hebben, den grooten onderhoudenden brief van Vader. Het was me een genot dien brief te lezen en te herlezen. Hij is in een zoo opgeruimden toon geschreven dat het niet anders kan of hij moet ook uit een opgeruimd hart zijn voortgekomen. Ik heb me gehaast hem dadelijk aan Herman op te zenden, hoewel hij uitsluitend aan mij was geadresseerd. Het verhaal van de Veenendaalsche binnenlandsche onlusten, de handelingen van Peter Judas Iskarioth, het laten aanbranden van de wortels door B. toen hij hoorde dat hij niet tot gemeenteraadslid was benoemd, is zoo grappig beschreven dat ik nu en dan bij het lezen in lachen uitbarstte. Eigenlijk zou men verdrietig moeten worden bij het hooren van zooveel kleingeestigheid, bekrompenheid, valschheid en domheid in menschen van den tegenwoordigen tijd. Gij zult evenwel nu meer verlangen naar een beschrijving van Poerwodadische toestanden. De Veenendaalsche zijn U bekend genoeg. Mijn gezondheid, waarover gij U ongerust maakt in Uw laatsten brief, laat niet veel te wenschen over. Wel is waar ben in de laatste dagen door binnen koortsen geplaagd geweest, een gevolg van een gevatte koude, doch mijn sterk gestel overwint alles. Mijn benoeming tot Controleur verwacht ik elk oogenblik, het is nog onzeker of ik in de afd. Grobogan zal blijven dan wel naar een andere Residentie word overgeplaatst. Tegen het vertrek uit Grobogan zou ik erg opzien, sommige redenen zijn U bekend, de voornaamste evenwel nog niet. Ik zal U die meedeelen, misschien in dezen brief, misschien in een volgenden.

Gisteren las ik in het officieele Nieuwsblad de benoeming van Johan tot opzichter l klasse bij de Waterstaat. Hij is wel gelukkig in Indië, van opzichter 3e klasse springt hij op eens over tot 1e klasse, op een tractement, ik meen f 250. Hij is juist op den goeden tijd in Indië gekomen, daar het Corps opzichters een belangrijke uitbreiding heeft ondergaan. Gisteren werd ik ook verrast door de uitbetaling van een reisdeclaratie, groot f 235, welk geld ik geheel voor Herman heb bestemd. Ik heb hem nu reeds f 600 afbetaald. Het gouvernement is mij nu nog f 700 schuldig, welk geld ook voor Herman bestemd is. Langzamerhand begin ik iets zuiniger te worden. Wat daar een goeden invloed op heeft, behoort ook onder 't geen ik straks zei dat ik U in dezen of in een volgenden brief zou meedeelen. Met dat al maak ik U nieuwsgierig niet waar? Ik zeg u vooraf dat het onderwerp dat ik behandelen zal wel verdient dat men er zich een oogenblik nieuwsgierig over maakt.

Poerwodadi is thans weer met een nieuwe familie verrijkt geworden, een ingenieur bij den geografischen dienst met vrouw, moeder en kind. Ge kunt U voorstellen dat op een kleine plaats elke nieuwe familie met verlangen wordt tegemoet gezien. Aan huizen is hier op de plaats evenwel gebrek. De ads. res. en ik hebben gouvernementshuizen in der tijd voor den ads.res. en Controleur uit de ruime

gouvernementsbeurs gebouwd. Alle andere familiën moeten zich behelpen met bamboezen-huizen, geheel uit bamboematten en bamboe stijlen opgetrokken, zonder vensters, doch enkel luiken. Gij zoudt denken dat zoo'n huis er al zeer ongezellig en armoedig moet uitzien, dat is evenwel niet zoo. Het meubelement en goede verlichting geven het soms een zeer gezellig voorkomen. Steenen huizen zijn altijd deftiger en te prefereeren. Ik die ongetrouwd in zulk een mooi huis woon, zou soms geneigd zijn aan nieuwe familiën die hier op de plaats komen, mijn woning af te staan. Doch al wenschte ik dit, zou dit toch niet mogen gebeuren. De Asst. Resident en Contr. moeten in de voor hen bestemde huizen wonen. Ik zal nu overgaan U een beschrijving te geven van de wijze waarop het nieuwjaar in de binnenlanden gevierd wordt, in 't bijzonder hoe het hier te Poerw. is gevierd geworden en hoe ik 't gevierd heb. Oudejaarsavond keerde ik vroeg van de familie Mulock H. naar huis, want Mevr. had zware hoofdpijn en verlangde vroeg naar bed te gaan. Ik stak me in nachtbroek en cabaai, ging in een Indische schommelstoel wiegen, liet mijn jongen een flesch Rijnwijn openmaken en een fijne sigaar voor den dag halen, waarop ik, aangenaam naar het lichaam, over het verleden mocht zitten mijmeren. Ik herinner me niet dikwijls een zoo gezellige avond te hebben doorgebracht, al was ik geheel alleen, doch onder een prachtigen Indischen hemel met een fijn glas wijn en sigaar hindert de eenzaamheid niet en wanneer men zich in aangename herinneringen verdiept, gevoelt men zich nooit alleen. Om 12 uur heb ik op het welzijn gedronken van allen die me lief zijn. Aanvankelijk begon ik aan elk een glas te wijden, doch ik voelde al gauw dat ik door zoo voort te gaan spoedig niet meer zou weten wat ik deed, waarom ik op het laatst 5 of 6 met een glas herdacht. Het bestuur wordt met het nieuwjaar officieel gecomplimenteerd door alle inlandsche grooten en de Europesche ingezetenen. Het eerst begeven zich allen naar den Ads. res. en daarna naar den Contr. Dit jaar gebeurde het evenwel dat de Ads. res. te ongesteld was om de receptie te kunnen houden, waardoor die alleen bij mij plaats had. Ik had dien morgen in costuum behooren te zijn, doch bij gebreke aan dien kleedde ik me in zwarte jas en rok. Tegen 9 uur kwamen alle Europesche mannelijke ingezetenen bij mij in de voorgallerij en een oogenblik daarna kwam de Regent aanrijden in groot costuum, met goud en zilver overladen. Ik hielp hem uit den wagen, waarop hij mij met de gewone formule feliciteerde. Een oogenblik daarna volgden alle inlandsche grooten, allen in groot kostuum, 40 in 't geheel. Zij zetten zich zwijgend aan de achterkant van de galerij op de voor hen bestemde matten op den grond neder. U moet weten dat bij officieele gelegenheden de inlandsche grooten in tegenwoordigheid van den Regent en kontroleur niet op stoelen, doch op den grond moeten zitten. Op den grond zaten dan 40 personen en aan het hoofd van de galerij op stoelen een 20 personen, waaronder de Regent, de Luitenant der Chinezen en verdere Europesche ingezetenen. Ik zat aan het hoofd met den Regent aan mijn rechterhand en de voornaamste Hollandsche ingezetenen aan de linker. De Regent stond nu nog eenmaal op, nam zijn glas in de hand (ik had intusschen drank laten ronddienen) en wenschte namens al de inlandsche hoofden den Kontroleur voorspoed in het nieuwjaar. Hij eindigde met een hoerah, waarmede alle inlandsche grooten instemden. Een oogenblik wachten en daarna stond

ik op om den Regent en inlandsche grooten te bedanken voor zijn uitgebrachte heilwensch, ik drukte den wensch uit steeds met den Regent in minzaam overleg te kunnen werkzaam zijn in het belang der inlandsche bevolking. De inlandsche grooten verzocht ik het bestuur voortdurend te steunen in zijn taak, ik wenschte hun bevordering toe en hoopte dat ook dit jaar slechts weinig redenen tot ontevredenheid zouden gegeven worden. Ten slotte herdacht ik den Ads. res., die de officieele receptie niet had kunnen houden wegens ongesteldheid. Met een hoerah voor den ads. res. eindigde ik mijn speech, waarmede allen instemden en hun glazen ad vundum dronken. Een oogenblik later bedankte ik de Europesche ingezetenen, dat zij bij de officieele receptie van den Regent en inlandsche grooten hadden willen tegenwoordig zijn. Hiermede was de plechtigheid afgeloopen die mij menig glas madera had doen drinken. Ik was dan ook blij dat allen uitrukten, waarna ik me van mijn warme rok kon ontdoen en in een wit jasje bij de voornaamste familiën een visite kon gaan maken. De ads. res. was tegen den avond beter en noodigde alle familiën uit om ten zijnent den avond te komen doorbrengen. Een prettige aangename stemming heerscht dien avond. Ik vermaakte me uitstekend, toen tegen 2 uur het gelui der klokken en andere signalen ons aankondigde dat een brand te Poerw. was uitgebroken. Spoedig bleek dat het op een nog al groote afstand was, waardoor het feest kon doorgaan. De ads. res. was n.t. verplicht als hoofd van het bestuur zelf naar de plaats van deze brand te gaan, doch zijn ongesteldheid nog niet geheel geweken zijnde, droeg hij mij als 2de persoon op mij daar heen te begeven. U begrijpt dat dat voor mij een onaangename ontgoocheling was. Dienst gaat evenwel voor alles, met mijn rok nog aan, doch mijn dienstpet op, spoedde ik me met eenige oppassers naar het tooneel van den brand om maatregelen te nemen tot stuiting. De inlander laat een brand stil uitwoeden, zoodat hij van hooger hand gedwongen moet worden om de handen uit de mouw te steken. Toen ik aankwam, lagen reeds twee huizen totaal in den asch. Een brand in Indië breidt toch zeer spoedig uit. Het eenige redmiddel is de huizen in den omtrek te laten omtrekken en de overige stil te laten afbranden. Ik bracht dat toen ook in praktijk. Het vierde huis, waar nog geen begin van brand in te bespeuren was, liet ik met de grootste spoed omtrekken met het gelukkig gevolg dat de brand gestuit werd. Ik herinner me niet ooit zoo gevloekt en geraasd te hebben als op dat oogenblik. De inlandsche politie hoofden schenen geheel in de war te zijn en gaven geheel verkeerde bevelen. De mindere Javaan maakte een groot lawaai, doch voerde niets uit, zoodat ik een oogenblik zelf de handen aan het werk moest slaan om een der huizen om te trekken. Dat had het gewenschte gevolg: toen men zag dat de kontroleur zelf als een koeli (arbeider) aan 't werk ging, durfde niemand achter te blijven. Ik kwam 's morgens om 6 uur thuis en had zoo getranspireerd dat mijn onderbroek uitgewrongen kon worden - als ik in het water was gevallen had ik niet natter kunnen zijn.

Het gewichtige nieuws dat ik U beloofde misschien in dezen brief, misschien in een volgenden te zullen meedelen, stel ik uit tot de volgende maand. Het onderwerp is van

te veel belang om als slot bij dezen brief gevoegd te worden. Zijt allen gegroet van Uw u liefh. zoon en broer

J.A. Hardeman.

P.S. Dank tante Sien van harte voor haar portret. Ik vreesde al er geen te zullen krijgen. Later zal ik zien haar zelf te schrijven.

Poerwodadi 21 Mrt 75

Waarde Vader, broers en zusters,

Mijn laatste brief dateerde 29 Jan 1.1. Ik heb dus dit keer wel wat lang met schrijven gewacht, omdat ik telkens brieven uit Holland verwachtte die ik eindelijk, eenige dagen geleden, te zien kreeg. Het zijn de brieven van 6 Jan. van Vader en Sien. Tot verdere bespreking geven die brieven geen aanleiding. Met leedwezen vernam ik den dood van Oom v. Giessen. Mijn gezondheid, die in Jan. iets te wenschen overliet door gedurige koortsen, laat thans niets te wenschen over.

Nog altijd zie ik naar mijn benoeming tot Contr. uit, doch hij zal nu zeker binnen eenige weken volgen, wanneer ik U tevens met zekerheid mijn nieuwe standplaats kan opgeven. Mogelijk word ik Contr. van Poerw., blijf dus op dezelfde standplaats. Hoe gelukkig me dat zou maken, behoef ik U wel niet te vertellen, doch vooral om een reden zooals ik U in mijn vorige brief schreef. Die reden zal ik U thans meedeelen. Het is een oude geschiedenis, maar die toch altijd nieuw blijft, ik ben ... verliefd. Ja, verliefd en dat wel in de meeste ernst, op de dochter van mijn ads. res., Gertrude Mulock Houwer. Wilde ik U den geheelen toestand van zaken meedeelen, dan zou ik een boekdeel kunnen volschrijven en wil me daarom tot het hoogst noodige bepalen. Ik wil van de ontwikkeling, het zachte karakter, de zeer groote schoonheid en alle mogelijke aanvalligheden van G., omdat ge mij van overdrijving zoudt beschuldigen. En ik kan haar U niet voorstellen zonder schijn van overdrijving, omdat zij én door uitwendig, én door inwendig schoon een meisje is zooals gij misschien nog nooit ontmoet hebt. Gij hebt wel eenig vertrouwen op mijn goeden smaak en dat zal U er misschien toe leiden Gertrude als een tijpe van een schoon, lief en beschaafd meisje te beschouwen. Mijn aanvankelijke genegenheid verkeerde langzamerhand in liefde, dat dateert nu reeds een jaar. Ik mocht gelukkig merken dat Gertrude ook mij genegen was, en zoo duurde die toestand eenige maanden, zonder dat wij voor onze gevoelens tegenover elkander uitkwamen. Ik mocht dat niet doen omdat Gertrude te jong was en een engagement nu dwaasheid zou zijn. Doch dagelijks bij de familie Houwer aan huis te komen, haar te zien en mij niet te verraden viel me moeilijk op den duur, zoodat ik eindelijk besloot mijn gevoel te bedwingen en meer onverschilligheid tegen over G. aan den dag te leggen. Dat had een geheel verkeerde uitwerking. G. was niet ongevoelig voor mijn attenties gebleven, die hielden nu plotseling op, dat trok zij zich nog al sterk aan. Mevr. Mulock H. had deze verhouding al lang ingezien, doch den schijn gegeven van niets te merken, totdat zij nu eindelijk zich in de zaak moest mengen. Op een goeden morgen, ik vergeet dien dag niet, het was 9 Dec. j.l., de dag dat Venus de zon passeerde, riep ze mij alleen en verzocht ze mij geen werk van Gertrude te maken, daar ik haar door te veel attentie gedachten kon doen wekken die zich toch niet zouden verwezenlijken. Ik deelde toen Mevr. mijn gevoelen mede, zeide toen het vast besluit genomen te hebben op Gertrude te wachten, totdat zij den huwbare leeftijd zou bereikt hebben en haar dan mijn hand te komen aanbieden. Mevr. scheen hier niet tegen te hebben en toen zij

zich verzekerd had dat G. ook mij genegen was, werd goedgevonden en kreeg ik de vergunning mij met G. zooveel te occuperen als ik wenschte, wanneer het slechts voor het publiek verborgen bleef en wij niet omgingen als een geëngageerd paar. Was later zij mij nog genegen en ik om hare hand kwam vragen, zouden de ouders niets tegen mijn verzoek hebben en mij zelfs steunen. Die gelukkige uitslag verraste mij werkelijk. Ik kon nu weer vrij met G. spreken en haar mijn gevoelens kenbaar maken. Ik heb haar beloofd haar en geen ander te zullen liefhebben zoolang tot zij mij haar geheele hart geeft. Van haar wilde ik die gelofte niet aannemen: zij is nog zeer jong, heeft nog te weinig van de wereld gezien, is een meisje met zooveel aanvalligheden en zooveel innerlijke begaafdheden dat honderden pretendenten die meer zijn dan ik naar haar hand zullen dingen. Of zij die proef zal doorstaan? God geve 't, maar ik ben er niet innig van overtuigd. 't Maakt mij dikwijls zeer ongerust te denken hoe zij mij misschien later zal vergeten en ik met een gebroken hart alleen blijf staan. Blijf ik te Poerw., dan kan ik voortdurend op haar werken en zal ik haar nader aan mij binden. Ga ik heen, dan is de toekomst minder zeker. Meen daarom niet dat G. als de meeste meisjes is, zij heeft integendeel een zeer standvast karakter en zou een gegeven woord, alleen omdat het woord gegeven was, nakomen, al zou het ook tegen haar gevoel strijden. Ik mocht daarom een gelofte van haar niet aannemen. Intusschen werkt haar invloed ontzachelijk op me, het is zonderling dat zij mij leiden kan zooals ze wil en alles op me uitwerkt, wat anderen nooit konden. Ik heb nu een vast doel in de toekomst mij zooveel mogelijk haar waardig te maken en haar dan eenmaal mijn vrouw te kunnen noemen. Ik zou trots zijn op zulk een vrouw en als gij haar kendet, zou gij het met mij als het hoog geluk voor mij beschouwen later tot een paar vereenigd te worden. Doch ik moet geduld hebben en dat wel ruim drie jaren, doch de te behalen prijs zal mij 't makkelijker maken geduld te oefenen. Ik zeide zooeven geen beschrijving van Gertrude te willen geven, doch vind 't toch noodig dat gij U een beetje kunt voorstellen, dat gij weet of zij blond of bruin, liplap of Hollands is. Welnu, zij is volbloed Hollandsen, in Indië geboren, is groot (lang) en nog al zwaar, doch in schoone proportie gebouwd. Zij is thans even groot als ik, doch ik vrees dat zij wel iets grooter zal worden. Stel u daarop voor een gezichtje zoo blank als de zuiverste lelie, zoo blank als gij in Holland nooit meisjes gezien hebt, een breed gewelfd voorhoofd, rijk blond haar, oogen, ja die kan ik niet beschrijven: ze zijn groot, niet blauw en niet bruin, ze houden dat midden tusschen blauw en bruin, waarvoor geen woord te vinden is, met eene diepe, gevoelvolle uitdrukking. Het gezichtje is als uit marmer gesneden met een uitdrukking van zelfstandigheid en kracht die menigen wat zal doen afschrikken om haar het hof te maken. Ziedaar nu hét groote nieuws dat ik U in mijn vorige brief beloofde mee te deelen en dat mij het vertrek van Poerw. zoo moeilijk zal maken. Wenscht ge mij geen geluk dat ik een ernstig levensdoel voor oogen heb? Wordt G. de mijne niet, dan zal ik niet licht tot een huwelijk komen en kunt gij mij later als oude vrijer begroeten die zich ten doel zou stellen neefjes en nichtjes gelukkig te maken.

Straks ga ik op reis naar Samarang. Stelt U dus voor dit keer met het nevensgaande tevreden. Spoedig schrijf ik u weer en hoop U dan mijne benoeming te kunnen meedeelen.

Mijn vele groeten aan U allen

Uw liefh. zoon en broer Johan.